

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

**ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՑԻ
ԵՎ ԳԵՆՈՑԻԴԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆ**

**“ԱՆԼՈՒԵԼԻ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ”
ՄԱՏԵՆԱԸԱՐ**

Մաս 2

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ ԵՎ ԴԱՍԵՐ

Ի պիտիում է
Հայոց Ցեղասպանության
80-ամյակին

ԵՐԵՎԱՆ - 1995

Գրախոսներ՝ Երևանի պետական համալսարանի
հայոց պատմության,
համաշխարհային պատմության,
միջազգային հարաբերությունների
պատմության և տեսության ամբիոններ

ՑՈՒՐԻ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

**ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱԳՐԲԵԶԱՆՈՒՄ (1918 –1990 թթ.)**

*Ազգային հարցի և գենոցիդի ուսումնասիրման կենտրոնը
“Անլուելի զանգակատուն” մատենաշարով ընթերցողի ուշադրությա-
նն է ներկայացնում հայոց ցեղասպանության պատմությանն
առնչվող գիտական ուսումնասիրությունների շարքի երկրորդ ժո-
ղովածուն: Ջեստեղված հողվածները ընթերցվել են Կենտրոնի կազ-
մակերպած գիտաժողովում: Հողվածներում քննարկվում են
աղբբեջանական պետականությունների կողմից կազմակերպված
հայոց ցեղասպանությանն առնչվող խնդիրները, ազատագրա-
կան զինված պայքարին, հայրենիք վերադառնալու իրավունքին
վերաբերող հիմնահարցեր:*

*Նախատեսված է մասնագետների և ընթերցող լայն շրջաննե-
րի համար:*

© Ազգային հարցի և գենոցիդի ուսումնասիրման կենտրոն, 1995թ.

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը նոր իրավի-
ճակ ստեղծեց նախկին կայսրության ազգային ծայրամասե-
րում: Ավելի բուռն գործունեություն ծավալեցին տեղի կու-
սակցությունները: Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր նպա-
տակներն ու ծրագրերը: Բացառություն չէր նաև դեռևս
1911թ. ստեղծված աղբբեջանական Մուսավաթ կուսակ-
ցությունը, որը 1917 թ. ապրիլին Բաքվում կայացած Կովկա-
սի մահմեդականների առաջին կոնգրեսում պահանջեց
«Ռուսաստանի կազմակերպությունը դնել հողային-դաշ-
նակցային հիման վրա և ստեղծել Ռուսաստանի մահմեդա-
կանությունը ներկայացնող կենտրոնական օրենսդիր մար-
մին»:

1917 թ. հունիս-օգոստոս ամիսներին Բաքվում տեղի ու-
նեցած երկրորդ և երրորդ կոնգրեսներն ընդունեցին էլ ավե-
լի խիստ պանթուրքիստական որոշումներ: Դա պատահա-
կան չէր, քանզի Անդրկովկասում պանթուրքիզմի շատագո-
վը և անմիջական իրականացնողը մուսավաթն էր, որի հետ
թուրքական կառավարող շրջանները և քաղաքական գոր-
ծիչները մեծ հույսեր էին կապում: Անդրկովկասի թաթար-
ներով բնակեցված տարածքները կարևոր հենարան էին ի-
րենց պաշտոնական գաղափարախոսության և քաղաքա-
կանության տարածման համար:

Ժամանակին պանթուրքիզմի հիմնադիրներից և գա-
ղափարախոսներից Զիա-Գյոք-Ալիլը գրում էր, որ թուր-

¹ *Զարևանդ, Միացյալ անկախ Թուրանիա, Երևան, 1993, էջ 100-101:*

Ժամանակին պանթուրքիզմի հիմնադիրներից և գաղափարախոսներից Ջիա-Գյոթ-Ալիը գրում էր, որ Թուրքիան, Ադրբեջանը և Պարսկական Ադրբեջանը պետք է կազմեն վաղվա Օղուզիստանը: Իրա կարծիքով դա պանթուրքիզմի «մինիստր ծրագիրն է»:

Մուսավաթականների փոքրամասնությունը էլ ավելի զրգովեց, երբ թուրքական զորքերը, խախտելով Երզնկայի զինադադարը, սկսեցին իրենց առաջխաղացումը Արևմտյան Հայաստանում (զրավեցին Երզնկան, Մամախաթունը, Սարիղամիշը, Կարսը, ընդհուպ մոտեցան Անդրկովկասի սահմաններին):

Մուսավաթական, խանական, բեկական ուժերը փակեցին Բաքու-Թիֆլիս երկաթուղին՝ կտրելով կապը Ռուսաստանի հետ: Այնուհետև դադարեցվեց երթևեկությունը Բաքու-Գրոզնի երկաթուղով: Ադրբեջանական զինված ուժերը քայքայիչ աշխատանք էին կատարում նաև թիկունքում՝ ամեն կերպ նպաստավոր դարձնելով իրենց «ազգակից եղբայրների» թուրքերի մուտքը Անդրկովկաս: Սեյմի մուսավաթական պատգամավորներն էլ իրենց տեղերում էին լայն քարոզչություն տանում հոգուտ Թուրքիայի:

Ադրբեջանական ազգայնականները հնարավոր էին համարում Թուրքիայի միջոցով մեծ թուրքական պետության ստեղծումը, որը պիտի ընդգրկեր Միջերկրական ու Սև ծովերի ափերից մինչև Անդրկասպյան շրջանները ու Թուրքեստան: Հայն գործունեություն էր ծավալում նաև մահմեդական հոգևորականությունը, որը սուլթանին համարելով խալիֆների ժառանգորդը, ուստի նաև ամբողջ մահմեդական աշխարհի հոգևոր առաջնորդը, փորձում էր ավելի կազմակերպված բնույթ տալ հակաքրիստոնեական պայքարին:

Մուսավաթականները քայքայիչ աշխատանք էին ձեռնարկում Անդրկովկասյան Սեյմում: Այդ գործունեությունը ավելի շեշտակի զգացվեց Տրապիզոնի և Բաթումի բանակցությունների ժամանակ: Այդ քաղաքականությունը ավելի բարդացրեց երկրամասի պաշտպանությունը հարձակվող թուրքական բանակներից:

Անդրկովկասյան դեմոկրատական դաշնակցային հանրապետության հռչակումից հետո թաթար ազգայնականները այլևս չէին թաքցնում իրենց հեռագնա նպատակները: Պանթուրքիզմի կատաղի պաշտպաններից մեկը՝ մուսա-

վաթական Ռասուլ-Չաղեն հայտարարում էր, դր Կասպից ծովը պետք է հանդիսանա իրենց «ներքին լիճը»:

1918թ. մայիսի 26-ին վրաց ազգային խորհուրդը հռչակեց Վրաստանի անկախությունը: Հաջորդ օրը նույն քայլին դիմեցին մուսավաթականները: Նրանք նախկին ցարական Ռուսաստանի, Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգների տարածքը հռչակեցին Ադրբեջան պետություն, որը նման անվամբ երբեք գոյություն չէր ունեցել նշված տարածքում:

Պետության անվան ընտրությունը պատահական չէր և հետապնդում էր քաղաքական ու ռազմավարական հեռագնա նպատակներ: Այն մուսավաթականներին առաջարկել էր այսպես կոչված Կովկասյան իսլամական բանակի հրամանատար Նուրի փաշան, որպեսզի կովկասյան թաթարներն իրենց իրավունքները ներկայացնեն նաև Ատրպատականի կամ Պարսկական Ադրբեջանի նկատմամբ:

Նորաստեղծ պետության մայրաքաղաքը ժամանակավորապես դարձավ Գանձակը, քանզի 1917թ. նոյեմբերի 2-ին Բաքվում հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն: Ադրբեջանում իշխանության գլուխ անցավ մուսավաթը, ընտրվեց կառավարություն Ֆ. Խան-Խոյսկու նախագահությամբ:

Այն օրերին, երբ Անդրկովկասյան Սեյմը կանգնած էր լուծարման առաջ, Հայկական կորպուսի ուժերը և հայ աշխարհագորայինները կենաց ու մահու կոիվներ էին մղում Հայաստան ներխուժած թուրքական բանակների դեմ: Վերջիններս փորձում էին մի քանի ուղղություններով շարժվել դեպի Թիֆլիս, Գանձակ և Բաքու՝ իրականացնելու իրենց վաղեմի ծրագրերն ու նվաճել Անդրկովկասը, սրի քաշել նաև ցեղասպանությունից փրկված արևմտահայության բեկորներին և արևելահայությանը: Սակայն հայ ժողովուրդը Սարդարապատում, Բաշ-Ապարանում, Ղարաքիլիսայում պարտության մատնելով թուրքական զորքերին, նվաճեց իր ապրելու իրավունքը և հայտարարեց նոր հայկական պետության ստեղծման մասին: 1918թ. հունիսի 4-ին Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը, բայց և չհրաժարվեց իր պանթուրքիստական ծրագրերից:

1918թ. օգոստոսի 31-ին Խալիլ փաշան Երևանում ընդունելության ժամանակ հայտարարեց, որ թուրքերի բարձրագույն նպատակը վերամիավորվելն է մայր հայրենիքի՝

¹ *Зареванд*, Турция и пантуранизм, Париж, 1930. с. 92.

² Տես նույն տեղում:

¹ Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև ՀՀ ՊԿՊԱ/), ֆ.121, ց.1, գ.33, թ.17:

Թուրանի հետ, ուստի և նրանք ձգտում են վերացնել իրենց ճանապարհին առաջացած խոչընդոտները:

Թուրքերը նաև նպատակ էին հետապնդում թուրքամետ պետություն ստեղծել Կովկասում: Մուստաֆա Բեմալը գրում է, որ էնվերը ցանկանում էր Ադրբեջանի, Կադստանի և Հայաստանի հիման վրա ստեղծել իր նոր պետությունը և այդ գործում նրան պետք է օգնեի իր եղբայրը՝ Նուրի փաշան:

Բաթումի պայմանագիրը լայն հնարավորություն ընձեռեց թուրքական զորքերին գրեթե անարգել շարժվել դեպի նորաստեղծ Ադրբեջան, չնայած որ թուրքական կանոնավոր զորքերի առաջապահ ջոկատները մայիսի վերջերին արդեն հասել էին Գանձակ, ուր ժամանել էր նաև Նուրի փաշան: Թուրքական զորքերի մուտքը Ադրբեջան քաջալերեց թաթարներին, որոնք սկսեցին հարձակումներ գործել հայկական գյուղերի վրա, սրի քաշել հայ ազգաբնակչությանը: Բազմաթիվ հայ բանվորներ, որոնք աշխատում էին Գետաբեկի պղնձահանքերում, սորթվեցին հարևան գյուղերի թաթարների կողմից: Փակվեց Գետաբեկ-Օամխոր ճանապարհը: Տեղական բեկերի անմիջական մասնակցությամբ թաթարական ջոկատները և խաժամուժը սկսեցին հարձակումներ գործել Օամխորի հայկական գյուղերի վրա կոտորածներ սարքելու և թալանի նպատակով: Չարդախլուի, Բադաբեդի, Բարսումի, Գառնակերի, Ջազիրի, Սալերի և մյուս փոքր գյուղերի ազգաբնակչությունը ինքնապաշտպանության համար դիմեց գեմքի: Նրանք ստեղծեցին 500 հոգուց բաղկացած հեծյալ ջոկատ, որն անվերջ շրջելով հայկական գյուղերում, կանխում էր թշնամու անակնկալ հարձակումները: Թաթարներին չհաջողվեց տեղահան անել և կոտորել տեղի հայ ազգաբնակչությանը: Երբ Նուրի փաշան ժամանեց Ջեզամ գյուղը, տեղի թաթարները առաջարկեցին գրավել հայկական գյուղերը: Հայ ինքնապաշտպանության ղեկավարները կանչվեցին Ջեզամ, սակայն որոշ ժամանակ անց ազատ արձակվեցին և հետ վերադարձան:

Խան-Խոյսկու կառավարությունը ոչ միայն չէր կանխում հայերի կոտորածները, այլև ինքն էր ծրագրում ու ղեկավարում զորքի և թաթարական խուժանի գործողությունները: Անելանելի վիճակում էր գտնվում Գանձակի և հարևան հայկական բնակավայրերի հայ բնակչությունը: Թուրքերի Գանձակ ժամանելուց հետո վիճակը ավելի ծանրացավ, քանզի վերջիններս միանալով տեղական ուժերին՝

թալանի նպատակով կազմակերպում էին ջարդեր: Գանձակի հայկական թաղամասի բնակիչները գտնվում էին կազմակերպված հարձակման և կոտորածի սպառնալիքի տակ: Առանձին հայ մարդկանց սպանությունները, խանութների և տների թալանը դարձել էին առօրյա սովորական երևույթ:

Թուրքական բանակի հրամանատար Նուրի փաշան հրամայում է շրջապատել հայկական թաղամասը և զինաթափել բոլոր հայերին: «Հայերին գրավոր գոռուչացում արվեց, գրում է Ռյուշտու բեկը, - անհապաղ հավաքել գեմքերը և հանձնել թուրքերին, հակառակ դեպքում տեղն ու տեղը կգնդակահարվեին նրանք, ում մոտ կհայտնաբերվեի գեմք»: Նմանատիպ առաջարկով վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության հավատարմատարին է դիմում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը:

Հայության զինաթափումը մի նպատակ էր հետապնդում. գրկել նրանց ինքնապաշտպանության հնարավորությունից և ավելի դյուրին դարձնել նրանց կոտորածը: Արխիվային նյութերը փաստում են, որ հայ ազգաբնակչությունը, գիտակցելով իր գլխին կախված վտանգը, չի հանձնում գեմքը: Հայկական թաղամասերը ենթարկվում են հարձակման: Այդ է վկայում մարտերին մասնակցած մի թուրք սպա, որը գրում է. «Այսօրվա մարտերում մեր կորուստները կազմեցին 13 սպանված և 6 վիրավոր, սպանվածների թվում էր նաև մեկ սպա»: Իսլամական բանակի հրամանատարի հրամանով հայկական թաղամասերը ենթարկվեցին հրետակոկատության: Ռազմական հաղորդագրություններից մենք տեղեկանում ենք, թե հեծյալ գնդի հրամանատարը որքան փանփուշտ և արև է օգտագործել հայերի դեմ՝ հրամանը կատարելու համար: 1918թ. հունիսի 15-ից իսլամական բանակի հրամանատարությունը սկսեց իր ռազմական գործողությունները Բաքվի ուղղությամբ: Թուրքական 5-րդ և 15-րդ դիվիզիաներին էին միացել ադրբեջանական զորքերը: Նրանց հետևից, ինչպես ընդունված էր, շարժվում էր թաթարական խուժանը՝ գրավված տարածքներում թալանն իրականացնելու համար:

Գանձակից եկած թաթարները, Օամխու ճանապարհին այրելով հայկական գյուղերը և տեղերում մնացած հայերին կոտորելով, հասան քաղաք: Նրանք գերի վերցրեցին մահից ազատված 30 հայկական ընտանիք և մեծ ավարով հետ վերադարձան Գանձակ: Բաքվի ճանապարհին թուր-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, Հավաքածու, գ.112, թ.31:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, Ֆ.200, ց.1.գ.17, թ.30:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, Հավաքածու, գ.112, թ.18:

⁴ Նույն տեղում, թ.32:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.619, թ.47-48:

² М. Кемаль, Путь новой Турции, т. III, Москва, 1934, с. 265.

քական բանակը և տեղի մահմեդականությունը կողոպտեցին, սրի քաշեցին Նուխիի, Արեշի, Գյոքչայի տասնյակ հազար հայերի: Քչերը, որոնք մի կերպ փրկվել էին կոտորածից և փորձում էին անցնել Վրաստան, ստիպված պատսպարվեցին սահմանամերձ շրջաններում, քանի որ մենջևիկյան կառավարությունը փակելով պահմանը, արգելեց նրանց մուտքը իր հանրապետություն: 1918թ. հունիսի 27-ից սկսվեցին արյունալի մարտեր Բաքվի խորհրդի զինված ուժերի և թուրք-թաթարական զորքերի միջև: Ուժերը անհավասար էին: Եթե թուրքերը և թաթարները ստանում էին նոր համալրում, ապա Բաքվի խորհուրդը զուրկ էր այդ օգնությունից: Օուտով դավաճանեց և իր զորքով նակատը լքեց գնդապետ Բիչերախովը: Մակատը պահելու համար Բաքվի խորհուրդը ձայների մեծամասնությամբ որոշեց Պարսկաստանից Բաքու հրավիրել անգլիացիներին: Խորհրդի բոլշևիկյան ֆրակցիան հրաժարական տվեց և դուրս եկավ խորհրդի կազմից: Իշխանությունը անցավ Ցենտրոկասսիի կառավարությանը: Վերջինս նույնպես չկարողացավ մինչև վերջ պաշտպանել Բաքուն: Բաքվի անկումից մի քանի ժամ առաջ անգլիական զորքերը գեներալ Դեսթերվիլի գլխավորությամբ ռազմաճակատով հեռացան քաղաքից:

1918թ. սեպտեմբերի 15-ին թուրք-թաթարական զորքերը գրավեցին Բաքուն: Նույն օրն էլ սկսվեց Բաքվի հայության կոտորածը: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Բ. Իշխանյանը. «Երեք օր շարունակ, սեպտեմբերի 15-ի առավոտից մինչև 17-ը երեկոյան՝ կիրակի, երկուշաբթի և երեքշաբթի, քաղաքի նոր արերն էին համարվում արնախում կազմակերպությունները, բազմաթիվ և բազմազան ավազակների ու ջարդարարների բանդաները՝ կազմված թուրքական կանոնավոր զորքերից և քաղաքի ու շրջակա գյուղերի մուսուլմանական տարրերից»: Բաքվում հայկական կոտորածների կազմակերպիչներն ու ոգեշնչողներն էին թուրքական զորքերի հրամանատարներ՝ Նուրի և Մուրսալ փաշաները, Ադրբեջանի ղեկավարներ՝ Ֆ.Խան-Խոյսլիին և Ջևանշիր խանը: Այդ վայրագները որոշել էին «նախօրոք նախատեսված պլանի համաձայն բանդաների և ջարդարարների ուղորմածությամբ թողնել քաղաքի ու նրա շրջակայքի ամբողջ հայության կյանքն ու ինչքը: Թող մորթեն և ջարդեն որքան կարող են, թող առևանգեն և բռնանան, թալանեն ու կողոպտեն: Դա նրանց թույլ է տրված և նրանց է թողնված՝ իրենց էներգիային ու հնարավորության համապատաս-

խան»: ¹ Հայերի ցեղասպանությունը իրականացվում է այն նույն եղանակով, որ կատարվել էր Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում, Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում: Կատարողները արդեն ունեին «մեծ փորձ»: Բաքվի հայության սպանդի տեսարանները չեն տարբերվում 19-րդ դարի 90-ական թվականների կոտորածներից: Անօգնական բնակչությունը՝ հայ ժողովուրդը, «մինչև վերջին թելը կողոպտվեց ու քայքայվեց, ենթարկվեց բռնության և ոտքի տակ տրվեց, անարգվեցին մարդկային ամենատարրական իրավունքներն ու ընտանեկան սրբությունները, գերեվարվեցին և անհայտ կորան հազարավոր մարդիկ...»: ² Բաքվի հայության եղեռնագործությանը զոհ գնացին 30 հազար մարդ: Բաքվի հայոց ազգային խորհրդի տվյալներով մինչև 1918թ. սեպտեմբերյան ջարդերը 88673 հայերից տուժել է 52822 մարդ, որը կազմում է ընդհանուր թվի 59,57 %: ³ Եվ կարծեք թե Բաքվում ոչինչ տեղի չէր ունեցել: Սեպտեմբերի 19-ին կառավարության նախագահը դիմում է ամբողջ բնակչությանը և հայտարարում, որ Ադրբեջանում ապրող բոլոր քաղաքացիները, անկախ հավատքից և ազգային պատկանելությունից, պետք է օգտվեն հավասար իրավունքներից և ինքը հավասարապես պարտավոր է պաշտպանել և երաշխավորել իր բոլոր քաղաքացիների կյանքի, ինչքի և իրավունքի անձեռնմխելիությունը: Ցինիզմի հասնող նման հայտարարությունները բազմիցս կհնչեն այս պետության և նրա ժառանգորդ Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարների շուրթերից:

Օուտով թուրքերին Անդրկովկասում փոխարինելու եկան անգլիացիները: Վերջիններս, երկրամասում առաջնորդվելով իրենց քաղաքական և տնտեսական շահերով, պաշտպանության տակ վերցրեցին Ադրբեջանը: Անգլիացիների գալստյամբ Ադրբեջանի հայ բնակչության ցեղասպանությունը չդադարեցվեց: Դեռ ավելին, նրանց անմիջական մասնակցությամբ Խոսրով Բեկ Սուլթանովը նշանակվեց Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ: Այն հայկական երկրամասերը, որոնց ազգաբնակչության 95 % ավելին տեղաբնիկ հայեր էին, սկսած 1918 թվականից կենաց ու մահու կոիվներ էին մղում թուրք-թաթարական միացյալ ուժերի դեմ: Արխիվային բազմաթիվ վավերագրեր սպացուցում են, որ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը չի հրաժարվել պանթուրքիստական նկրտումնե-

¹ Բ. Իշխանյան, նշվ. աշխ. էջ 6:

² Նույն տեղում, էջ 7:

³ Տես Ի.Մոսեսովա, Ա.Հովհաննյան, Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992, էջ 68:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, Ֆ.121, ց.1, գ.26, թթ.16, 18:

² Բ.Իշխանյան, Բաքվի մեծ սարսափները, Թիֆլիս, 1920, էջ 6:

րից և պատրաստ է շարունակել հայերի ցեղասպանությունն իր տարածքում:

Բարձր արյունալի դեպքերից հետո նախապատրաստվում էին Գանձակի, Օսմախի, Նուխի քաղաքների և Ադրբեջանի հայկական գյուղերի հայության կոտորածները: Մանապարհները դարձել էին խիստ անապահոյ: Հայագրի ուղևորները իջեցվում էին գնացքներից և հռչակում: Հայկական դիվիզիայի հրամանատարին հաղորդում էին, որ Ելիզավետպոլի գավառի Չարդախլու գյուղի բնակիչները հայտնում են Ադրբեջանում ընթացող մեծ զորակոչի մասին, որը նպատակ է հետապնդում Հայկական լեռնաշխարհի մաքրումը հայերից՝ Գետաշենից մինչև Բաղաբեն: Տվյալ ժամանակաշրջանում այս տարածքում կար 40-ից ավելի հայկական գյուղ: Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը 1919 թ. մտանք հաղորդում է, որ գավառներում և Բարձրում կառավարության կողմից տարվում է հակահայկական պրոպագանդա, որը կարող է վերաճել տեղի հայերի կազմակերպված կոտորածների:³ Դրա արդյունքում սկսվեցին ազգաբնակչությանը նոր կոտորածներ և բռնագաղթ: Միայն Ելիզավետպոլի գավառում այրվեցին 13 հայկական գյուղեր, որոնց ազգաբնակչության մի մասը անողոք հռչակվեց, իսկ կենդանի մնացածները տեղահան արվեցին:

Նման օրինակներ կացություն էր ստեղծվել նաև Նուխի, Արեշի, Օսմախու գավառներում:

Հայ ազգաբնակչության կազմակերպված մասսայական կոտորածներ տեղի ունեցան Օուշիում (1920թ. մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը): Այն նույնպես կազմակերպված էր Ադրբեջանի կառավարության կողմից: Կոտորածին զոհ գնացին 30 հազար հայեր: Բացի թաթարական խաժամուժից այդ կոտորածին մասնակցում էին և կանոնավոր զորքեր:

Ինչպես տեսանք. 1918-1920թթ. հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում նախապատրաստել էր և իրականացնում էր կառավարությունը, որին սկզբում աջակցում էր Թուրքիան, ապա Անդրկովկասում գտնվող Անգլիական զինվորական հրամանատարությունը: Ադրբեջանում հայերի ցեղասպանության եղանակը նույնն էր, ինչ Արևմտյան Հայաստանում՝ կոտորած, թալան, տեղահանություն: Կա-

ռավարության ծրագիրը իրականացնում էին կանոնավոր զորքերը, խանական, բեկական ջոկատները, հակահայկական մոլեռանդությամբ «տոգորված» թաթար և մյուս մահմեդական ազգաբնակչությունը:

Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում հետապնդում էր քաղաքական, տնտեսական, կրոնական նպատակներ: Մուսավաթական Ադրբեջանի պաշտոնական գաղափարախոսությունը պանթուրքիզմն էր: Եվ բնական էր, որ այդ գաղափարախոսության հիմնադիրներից էին Ջեյնալ Թաղիևը, Ալի Հուսեյն Չաղեն, Ահմեդ Աղաևը, Ալի Մարդան Թոփչիբաշևը: Նրանցից մի քանիսը բուն զործունեություն էին ծավալել Օսմանյան կայսրության սահմաններում: Այդ գաղափարախոսությունը որդեգրեցին երիտթուրքերը, և այն դարձավ նրանց պաշտոնական գաղափարախոսությունը:

Առաջին աշխարհամարտը լայն հնարավորություն ընձեռեց պանթուրքիզմի գաղափարները կյանքի կոչելու համար: Նրա ճանապարհին կանգնած էր հայ ժողովուրդը՝ իր պատմական հայրենիքով: 1915-1918թթ. արևմտահայության ցեղասպանությամբ և բռնագաղթով վերացվեց առաջին խոչընդոտը մեծ Թուրանի ճանապարհին: Հաջորդ արգելքը՝ Արևելյան Հայաստանն էր, որը սեպի պես խրված էր Թուրքիայի և Կովկասի մահմեդականության միջև: Մեծ ջանքեր թափեցին վերացնելու նաև այդ արգելքը, սակայն միջազգային և քաղաքական հանգամանքների բերումով ստիպված էին ճանաչել նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության գոյությունը:

• Ադրբեջանի քաղաքական գործիչները և կառավարող շրջանները շատ լավ գիտակցում էին, որ այն տարածքներում, որտեղ ստեղծեցին իրենց պետականությունը, երբեք այդ անվամբ պետություն չի եղել և որ այդ տարածքները երբեք իրենց չեն պատկանել: Այդ առումով նրանց պետականությունը Թուրանի կազմում կարող էր ապահովել իրենց «ազգակից և կրոնակից» Թուրքիան: Երբ Նուրի փաշան հասավ Գանձակ, Ադրբեջանի կառավարությունը ճիշդն ընդունելություն կազմակերպեց: Գանձակի մզկիթներից մեկում Ադրբեջանի կառավարության նախագահ խան-խոյսկին ողջունելով Նուրի փաշային և թուրքական զորքի մուտքը հանրապետություն, ասաց. «Վերջապես Ադրբեջանի թրքությունը հասնում է իր նպատակին. նա մտնում է իր սիրելի Օսմանյան խալիֆաթի գիրկը: Վերջապես իրականացնում է համայն մահմեդականության դարավոր իդեալը՝ բոլորի միացումը սուլթանի կանաչ դրոշակի տակ: Տաճիկ ազատարար զորքերին սպասում են Կովկասի լեռնականները, Թաթարիստանի թաթարներն ու կիրգիզները, Անդր-

¹ Մշակ. 22 հոկտեմբերի, 1918թ.:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, Ֆ.200, ց.1, գ.158, թ.90:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, Ֆ.200, ց.1, գ.50, թ.12:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, Ֆ.278, ց.1, գ.14, թթ.87-89:

⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, Ֆ.200, ց.1, գ.44, թ.107:

Կեցցե՛ օսմանյան բանակը, կեցցե՛ համայն միացած մահմեդականությունը»:

Ինչպես նշեցինք, Թուրանի ճանապարհին ի դեմս Հայաստանի և հայության կար մի մեծ խոչընդոտ: Ադրբեջանը զրկված էր Թուրքիայի հետ անմիջական սահմանից և կապից: Եվ պատահական չէր այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանն իր ստեղծման առաջին օրերից մեծ տարածքային պահանջներ ներկայացրեց Հայաստանի Հանրապետությանը: Թուրքիայի հետ կապվելու համար Ադրբեջանը Հայաստանից պահանջում էր ամբողջ Ելիզավետպոլի նահանգը՝ բովանդակ Արցախով և Չանգեզուրով, Երևանի գահանգից՝ Նախիջևանն ու Շարուրը, Երևանի և Էջմիածնի գավառներից՝ Սադարակի, Վեդիքասարի, Չանգիքասարի շրջանները, Արաքսի աջ ափը, Մասիսի ստորոտներով՝ ամբողջ Սուրմալուն մինչև Կարսի նահանգը: Բացի վերը նշվածից՝ Սևանա լճի հյուսիսային ափերը, Բասարգեչարը: Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հաշվումներով՝ Ադրբեջանը Հայաստանից պահանջում էր 50520 քառակուսի կմ տարածք: Իր նպատակներին հասնելու համար Ադրբեջանի կառավարությունը տեղի մահմեդականների միջոցով ապստամբություններ էր կազմակերպում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության դեմ:

Թուրքիայի և Ադրբեջանի հիմնական պանթուրքիստական նպատակն ամբողջ Կովկասի գրավումն ու թրքացումն էր: Այդ նպատակին հասնելը այնքան էլ դյուրին չէր: Մահմեդականները կազմում էին Անդրկովկասի ազգաբնակչության մեկ երրորդը: Երիտթուրքերը սեփական փորձով գիտեին, որ հայությանը դավանափոխ և ազգափոխ անելը անհնար է: Մնում էր միայն մեկ եղանակ՝ սեփական նպատակներին հասնել և իրենց ծրագիրը իրականացնել մի ամբողջ ազգի ցեղասպանությամբ: Հայերի թվաքանակը Ադրբեջանում մոտ 500 հազար էր, որը հանրապետության ամբողջ ազգաբնակչության մեկ քառորդն էր կազմում: Հայերի ֆիզիկական ոչնչացմամբ Ադրբեջանի կառավարող շրջանները փորձում էին հասնել հանրապետության ազգաբնակչության միատարրության: Հայության ոչնչացումը հետապնդում էր մի նպատակ, որ նրանք այլևս չեն հավակնի և պայքարի իրենց պատմական տարածքների համար: Հայության ցեղասպանությամբ կոչնչացվեն և

րի համար: Հայության ցեղասպանությամբ կոչնչացվեն և նրա ճարտարապետական մշակութային արժեքները՝ տարածքների պատկանելիության իրական վկայությունները:

19-րդ դարի 70-ական թվականներից Անդրկովկասը ևս ընդգրկվեց կապիտալիզմի զարգացման ոլորտը: Բաքուն, որն այդ ժամանակ դարձել էր հայության հասարակական, մշակութային և տնտեսական կարևորագույն կենտրոններից մեկը, Անդրկովկասում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով, հայ բուրժուազիայի խելամիտ գործունեության շնորհիվ դարձավ հայկական կապիտալի կուտակման ամենահիմնական կենտրոնը: Բաքվի նավթահորերի մի զգալի մասը պատկանում էր հայ արդյունաբերողներին: Նշանակալի էր հայ բուրժուազիայի մասնակցությունը արդյունաբերության մի շարք ճյուղերում, արտաքին և ներքին առևտրում:

Ի դեմս հայ բուրժուազիայի, մահմեդական բուրժուական շրջանները տեսնում էին յուրջ մրցակցի: Նրանցից ազատվելու միակ ճանապարհը նրանց ֆիզիկական բնաջնջումն էր: Իրենց ճանապարհից հեռացնելով հայ արդյունաբերական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին՝ առանց մեծ ջանքերի իրենք դառնում էին միլիոնների հասնող կապիտալի տերն ու տնօրենը:

Հայ բուրժուազիայի ֆիզիկական ոչնչացումը ուներ նաև կանխարգելիչ դեր. վերջիններս չէին ֆինանսավորի և ղեկավարի հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը:

Տնտեսական մյուս գործոնը սերտ կապված էր այն հանգամանքի հետ, որ տեղի մահմեդական ազգաբնակչության գերակշիռ մասը քոչվոր անասնապահներն էին: Այդ ժամանակաշրջանում, բացի քաղաքային հայ ազգաբնակչությունից, նրա հիմնական մասը բազմաթիվ հանգամանքներից էլնելով, հիմնականում բնակվում էր նախալեռնային և լեռնային գոտիներում: Գյուղի հայ ազգաբնակչության կոտորածները քոչվոր մահմեդականներին հնարավորություն էին ընձեռում տիրանալ նոր արտապայրերի, մեծ քանակության հասնող անասնահոտերի:

Դաշտային շրջաններում մահմեդական ազգաբնակչությունը, հայերի կոտորածով, ձեռք էր բերում հարուստ գյուղեր ու շեներ և նոր վարելահողեր: Բացի այդ հայերի կոտորածները և թալանը մահմեդական ազգաբնակչությանը դարձնում էին որոշակի հարստության տեր:

Ադրբեջանում հայերի բնաջնջման քաղաքականությունը որոշակիորեն կապված էր կրոնական գործոնի հետ: Պատահական չէր, որ հակահայկական արոպազանդալում մեծ նշանակություն էր ստանում մահմեդական հոգևորա-

¹ Ս.Մելիք-Յուլյան, Բաքվի հերոսամարտերն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, թ. 9, էջ 68:

² Ռուբեն, Հայ լեռնափոխականի մը յիշատակները, հ.ե, Թեհրան, 1982, էջ 184:

կանության քարոզչությունը: Սուլթանին համարելով իրենց, այսինքն բովանդակ մահմեդականության, միակ բարձրագույն հոգևոր առաջնորդը՝ մոլլաները կանգ չէին առնում ոչնչի առաջ և ձգտում էին օժանդակել մեծ թուրանական պետության ստեղծմանը և հաստատմանը: Նրանք իրենց հարուստ փորձից գիտեին, որ դժվար է հայությանը դավաճափոխ անել, ուստի քրիստոնյաների և քրիստոնեության վերացումը իրենց տարածքում տեսնում էին նրանց բնաջնջման մեջ: Մահմեդական ազգաբնակչության կրոնական մոլեռանդությունը առաջնային գործոն էր հայության ցեղասպանության ճանապարհին:

1920թ. ապրիլին Ադրբեջանը խորհրդայնացվեց: Մուսավաթականներին փոխարինեցին ադրբեջանական բոլշևիկները: Իրականում փոխվեց միայն հանրապետության ցուցանակը և Ադրբեջանի հանրապետությունը վերանվանվեց խորհրդային Ադրբեջան: Նախկին մուսավաթականներից շատերը զբաղեցրեցին նոր պաշտոններ: Նախկին բանակը, որի միջոցով կառավարությունը չհայտարարված պատերազմ էր մղում Հայաստանի դեմ և իր տարածքում իրականացնում հայերի ցեղասպանությունը, դարձավ Ադրբեջանի կարմիր բանակ, շարունակելով իր սև գործը հայ ազգաբնակչության նկատմամբ: Պանթուրքիզմի գաղափարախոսությանը և քաղաքականությունը փոխարինելու եկավ նոր գաղափարախոսություն և քաղաքականություն՝ համաշխարհային հեղափոխության ցնորքը: Խորհրդային Ռուսաստանը չկարողացավ ոռուսական հեղափոխությունը արտահանել Արևմտյան Եվրոպա և իրականացնել համաշխարհային հեղափոխություն: Նրա իրականացման ուղղությունը տեղափոխվեց դեպի Արևելք: Այստեղ այն իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր ուժեղ հեճարան: Բանգի Անդրկովկասում առաջինը խորհրդայնացվել էր Ադրբեջանը, ուստի այն էլ դարձավ այդ հեճարանը: Ինչպես պանթուրքիզմի, այնպես էլ համաշխարհային հեղափոխության ճանապարհին, խոչընդոտ էր հանդիսանում Հայաստանը և հայ ժողովուրդը: Այս անգամ էլ Հայաստանը և հայությունը պետք է զոհաբերվեին համաշխարհային հեղափոխության գաղափարին և նրա իրականացմանը:

Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո նրա Հեղկոմը, ապա նաև 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը պահանջեցին Ղարաբաղից, Ջանգեզուրից, Նախիջևանից դուրս բերել հայկական զորքերը: 1920թ. ամռանը խորհրդային զորքերը սկսեցին այդ երկրամասերի գրավումը: Այդ շրջանների հայ ազգաբնակչությունը նորից հայտնվեց կոտորածի սպառնալիքի առաջ: Ադրբեջանական զինվորները, որոնք այժմ դարձել էին

կարմիր ասկարներ, 11-րդ բանակի ստորաբաժանումների հետ սկսեցին ոմբակոծել Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի հայկական բնակավայրերը, սկսվեց ժողովրդի կողոպուտը և կոտորածը:

Շուտով նրանց միացան քեմալականները, որոնք պատերազմ սկսեցին Հայաստանի դեմ: Բռնությունները այնպիսի ահավոր բնույթ էին կրում, որ ապստամբեցին և՛ Ջանգեզուրը, և՛ Ղարաբաղը: Խորհրդային լուծը ժամանակավորապես թթափվեց: Բայց խորհրդա-քեմալական ագրեսիայի հետևանքով շուտով Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր:

Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմը, էլենյով որոշակի քաղաքական նկատառումներից, 1920 նոյեմբերի 30-ի իր հռչակագրով Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը հայտարարեց խորհրդային Հայաստանի մասը: Սակայն այս խաղերը երկար չտևեցին: Մի քանի ամիս անց Ադրբեջանի ղեկավարությունը կատաղի պայքար սկսեց իր իսկ ընդունած հռչակագրի դեմ:

1921թ. մարտի 16-ին խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև Մոսկվայում կնքվեց «եղբայրության և բարեկամության» պայմանագիր: Այդ պայմանագրով, պատմական Հայաստանի տարածքներից Արևմտյան Հայաստանը, Սուրմալուի գավառը, Կարսի մարզը ճանաչվեցին որպես Թուրքիայի տարածք, իսկ Նախիջևանը և Շարուրը տրվեցին խորհրդային Ադրբեջանին:

Նույն բախտին արժանացավ Լեռնային Ղարաբաղը: 1921թ. հուլիսի 5-ի ՌԿ/բ/Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի պլենումը, առանց քվեարկության, կամային որոշմամբ Լեռնային Ղարաբաղը հանձնեց խորհրդային Ադրբեջանին: 1923թ. հուլիսի 7-ին խորհրդային Ադրբեջանի Կենտգործկոմի ղեկընտրով ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը: 1924թ. փետրվարի 9-ին ստեղծվեց Նախիջևանի ինքնավար հանրապետությունը Ադրբեջանի կազմում: Այս տարածքները Ադրբեջանին բռնակցելուց հետո, հանրապետության հայ ազգաբնակչության համար ստեղծվեց նոր վիճակ, որը կարելի է բնութագրել որպես սպիտակ գեոցղի:

Արդեն 1921թ. աշնանը սկսվեց հայ ազգաբնակչության արտահոսքը Ղարաբաղից: Բոլորից շատ հիասթափվել էր հայ մտավորականությունը, որը հասկանում էր բռնակցված տարածքներում իրականացվող քաղաքականությունը: Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը գիտակցելով,

¹ Տե՛ս Լ. Ա. Хуршудян. Истина - единственный критерий исторической науки, Երևան, 1989, էջ 27-28:

որ բռնակցված տարածքներում հայ ազգաբնակչությունը չի հաշտվի ստեղծված իրավիճակի հետ, սկսեց միջոցներ ձեռնարկել այդ տարածքների ժողովրդագրական փոփոխությունների ենթարկելու ուղղությամբ: Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարությունը հասկանում էր, որ առաջին հերթին անհրաժեշտ է վերացնել անմիջական սահմանը Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև: Այդ նպատակով ստեղծվեց այսպես կոչված «Կարմիր Բուրդիստանը», որն իր մեջ ընդգրկեց Քելբաջարի, Լաչինի շրջանները, որոնք Լեռնային Ղարաբաղը կտրում էին Հայաստանից:

Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարության հաջորդ քայլն ուղղված էր Նախիջևանի և Ծարուրի հայ գաղթականների դեմ, որոնք ձգտում էին հետ վերադառնալ իրենց տները: 20-ական թվականների սկզբին երկրամասի հայ բնակչության մեծ մասը, որ դարձել էր գաղթական, խնդրագրեր էր ուղղում Խորհրդային Ռուսաստանի, Հայաստանի, Ադրբեջանի պետական, կուսակցական մարմիններին՝ խնդրելով լուծում տալ իրենց հարցին:

1917թ. Նախիջևանում ապրում էր 53,9 հազար հայ, որը երկրամասում բնակչության ընդհանուր թվակազմի շուրջ 40% էր կազմում: Հետագա մի քանի տարիներին Նախիջևանի և Ծարուրի հայ ազգաբնակչության թվաքանակը թուրք-ադրբեջանական-խորհրդային հարձակումների հետևանքով զգալիորեն կրճատվեց: Երկրամասի տասնյակ հազարավոր հայեր, որոնք փրկվեցին ցեղասպանությունից, հանգրվան գտան Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի տարբեր վայրերում:

Ադրբեջանի կառավարությունը ամեն կերպ արգելք էր հանդիսանում գաղթականների վերադարձին: Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Մուսաբեկովը 1922թ. հունիսի 24-ին Հայաստանի կառավարության նախագահին հղած հեռագրում հաղորդում է, որ Ադրբեջանի Կենտգործկոմի որոշմամբ բնակչության մասսայական մուտքն իրենց հանրապետության սահմանները արգելվում է:

Նախիջևանի փախստական հայերի բազմաթիվ դիմումները Ադրբեջանի և Նախիջևանի իշխանություններին, մնում են անպատասխան, և նրանք իշխում են համապատասխան միութենական մարմիններին:

Այդ կապակցությամբ 1925թ. մարտի 11-ին Նախիջևան է այցելում ԽՍՀՄ ժողկոմխորհրդի նախագահ Ալեքսեյ Ռիկովը: Նա Ադրբեջանի կառավարությանը մեղադրեց «հա-

մատարած... այլանդակություն»: ստեղծելու մեջ:¹ «Գործադրվեցին վճռական միջոցներ, իշխանության որոշ ներկայացուցիչներ նույնիսկ գնդակահարվեցին»: Սակայն այդ միջոցառումներն էլ չփոխեցին իրավիճակը: 1926թ. մայիսի 6-ին Ադրբեջանի Կենտգործկոմը ընդունում է որոշում, որ տեղ Աշխուբ է, որ «հավասարաբալան հողաբաշխում իրականացնելու նպատակով... և Նախիջևանի ԻԽՍՀ սակավահողության պատճառով արգելվում է Նախիջևանի ինքնավար հանրապետությունում վերաբնակեցնել գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու համար հողաբաժիններ ստանալ ցանկացողների...»:

Նախիջևանի փախստականների հարցը փակվեց 1926թ. հունիսի 12-ին, երբ ի պատասխան 1926թ. մարտի 12-ին Անդրկովկասի Կենտգործկոմի հարցումների, Ադրբեջանի Կենտգործկոմը տվեց բացասական պատասխան: Նույն թվականին անցկացված մարդահամարի տվյալներով հայերի թիվը կազմում էր 11,3 հազար, որը ողջ բնակչության 10,8% էր: Այսպես, մեկ տասնամյակի ընթացքում Նախիջևանի հայ ազգաբնակչության թիվը նվազեց 42,6 հազար մարդով:

Ադրբեջանի հայության սպիտակ գեոնցիդը շարունակվեց հաջորդ տասնամյակներին և ընդգրկեց կյանքի բոլոր ոլորտները: Ինչպես ճիշտ նկատում է Վ.Խոջաբեկյանը, «Լեռնային Ղարաբաղում, ինչպես նաև Ադրբեջանական ԽՍՀ այլ հայաբնակ վայրերում կուտակված ազգային չլուծված շատ պրոբլեմներ իրենց հերթին հակազդել են այդ շրջանների ոչ միայն ժողովրդագրական, այլև սոցիալ-տնտեսական զարգացման ընթացքի վրա»: Եվ իրոք, մտ յոթ տասնամյակ Ադրբեջանի հայությունը գտնվում էր ծանր սոցիալ-տնտեսական դրության մեջ: Հայերով բնակեցված ավանները և գյուղերը չեն գտնվել Ադրբեջանի ղեկավար շրջանների ուշադրության կենտրոնում և չէին կարող գտնվել, որովհետև նրանց միակ նպատակը եղել է հայերով բնակեցված տարածքների հայաթափումը: Իրենց նպատակին հասնելու համար Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարությունը խոչընդոտներ էր ստեղծում հայաբնակ տարածքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում: Տասնամյակներ շարունակ ԼՂԻՄ-ում կապիտալ ներդրումները եղել

¹ Վ. Խոջաբեկյան, Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1921, էջ 74:

² ՀՀ ՆԿՊԿԱ, Ֆ.130, ց.6, գ.117, թ.27:

³ Նույն տեղում, էջ 69:

⁴ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г., Краткие сводки, вып. IV, с.127, 128:

Վ. Խոջաբեկյան, Աշխուբ, էջ 43:

¹ Стн Кавказский календарь на 1917 г., էջ. 215-221:

² Հայաստանի Հանրապետության նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվ/այսուհետև ՀՀ ՆԿՊԿԱ, Ֆ.123, ց.42, գ.8, թ.13:

են չնչին և չէին կարող էական դեր խաղալ արդյունաբերության նյութական և տեխնիկական բազայի ամրապնդման համար: Արդյունաբերական ձեռնարկություններում մեքենասարքավորումները չեն նորացվել, որը հասցվել էր ֆիզիկական ու բարոյական խիստ մաշվածության:

Խիստ ծանր էր Լեոնային Ղարաբաղի շինարարական կազմակերպությունների տեխնիկական հագեցվածության մակարդակը: Ադրբեջանի Բաքու, Սումգայիթ, Կիրովաբադ, Մինգեչաուր քաղաքներից առաքվող շինանյութերը եղել են ցածր որակի և տեղ են հասել ուշացումներով: Շինանյութերի մշտական պակասի հետևանքով Ստեփանակերտում պարապլորդները ամսվա ընթացքում կազմել են 30-40 տոկոս:

Ադրբեջանական գյուղերի համեմատությամբ հայկական գյուղերը տասնամյակներ շարունակ զրկված են եղել գյուղատնտեսական տեխնիկայից: Նրանց մեծ մասում գյուղատնտեսական աշխատանքները կատարվել են ձեռքով: Չնայած այս ամենին՝ օրինակ, ԼՂԻՄ-ում 1981-85 թթ. տարեկան միջին հաշվով արտադրվել է 145,7 հազ. տոննա խաղող, 11 հազ. տոննա միս, շուրջ 55 հազ. տոննա կաթ:

Ծանր փիճակում էր հաղորդակցության ցանցը: Տասնամյակներ շարունակ ճանապարհները չեն նորոգվել, որի հետևանքով բազմաթիվ գյուղեր կտրված են եղել միմյանցից և շրջկենտրոններից: Տարվա որոշ ամիսներին այդ ճանապարհները եղել են անանցանելի:

Բնակարանային շինարարությունը տարիներ շարունակ ընթացել է շատ ցածր տեմպերով: Կիրովաբաղի հայկական թաղամասում ընդհանրապես չի իրականացվել պետական շինարարություն:

Առողջապահության բնագավառում նույնպես առկա էր ազգային խտրականությունը: Հայկական բազմաթիվ գյուղերում, որոնք գրեթե կտրված էին շրջկենտրոններից, չեն եղել բուժկետեր և առաջին օգնության բացակայության հետևանքով տուժել են շատ մարդիկ:

Ադրբեջանի բազմաթիվ հայ երիտասարդներ և աղջիկներ, ձեռք բերելով բարձրագույն կրթություն, մերժում են ստացել աշխատանքի տեղավորման հարցում ու ստիպված հեռացել են ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններ: Դա Ադրբեջանի ղեկավարության նպատակային քաղաքականությունն էր՝ թույլ չտալ հայ երիտասարդությանը հիմնավորվելու իր պատմական հայրենիքում: Երիտասարդությանը պարտադրված արտագաղթը հանգեցրեց Ադրբեջանի

հայ ազգաբնակչության ծերացմանը: Հանրապետության բազմաթիվ գյուղերում և ավաններում տարեց ազգաբնակչության թիվը կազմում էր մոտ 70 տոկոս:

Այս երևույթները որոշակիորեն ազդում էին հայ ազգաբնակչության բնականոն աճի վրա: Ցածր ծննդի հետևանքով նվազեց դպրոցներում սովորող աշակերտների ընդհանուր թվաքանակը: Միայն Լեոնային Ղարաբաղում 1970 թ. համեմատությամբ 1988 թ. դպրոցներում սովորող աշակերտների թիվը պակասեց 13 հազարով¹:

Մի քանի տասնամյակ շարունակ Ադրբեջանի հայկական դպրոցներում արգելված էր հայոց պատմություն անարկայի դասավանդումը: Ռուսական դպրոցներում, որոնց աշակերտների մեծ մասը հայեր էին, հայոց լեզվի դասավանդման մասին նույնիսկ խոսք չիմել չէր կարող:

1970-ական թվականների սկզբներից Ադրբեջանի կառավարության վարած «ազգային քաղաքականության» հետևանքով մեկը մյուսի հետևից Բաքվում, Կիրովաբաղում, Շաքիում, Շամխորում, Խանլարում, Դաշքեսանում սկսեցին փակվել հայկական դպրոցները: Արդեն 1980 թ. նշված քաղաքներում չէր գործում և ոչ մի հայկական դպրոց:

Սպիտակ գենոցիդի սլաքը ուղղված էր նաև հայկական մշակույթի դեմ: Խորհրդային իշխանության տարիներին կրոնի դեմ պայքարի պատրվակով ոչնչացվեցին հարյուրավոր եկեղեցիներ և այլ պատմա-մշակույթային արժեքավոր կոթողներ: Լեոնային Ղարաբաղի 1600 պատմական հուշարձաններից որպես արժեք ներկայացնող պաշտոնական փաստաթղթերում ներկայացվել էին 65-ը: Բայց այդ վերջիններս էլ չէին պահպանվում պետության կողմից: Այն ոչ մի միջոց չէր հատկացնում նրանց վերանորոգման ու վերականգնման համար: Հայ գիտնականներին չէր թույլատրվում ուսումնասիրություններ կատարել այդ տարածքներում: Արգելված էր նրանց մուտքը Ագուլիս և Ջուղա՝ ուսումնասիրելու այստեղի հայկական պատմական հուշարձանները:

Տասնամյակներ շարունակ հողային, շինարարական աշխատանքներ կատարելու պատրվակով՝ ոչնչացվեցին Ջուղայի հազարից ավելի խաչքար-հուշարձաններ: Ադրբեջանցի որոշ գիտնականների լկտիությունը հասավ այնտեղ, որ հայկական կիրառական արվեստի այդ յուրահատուկ գանձերը, որոնց մասին հայտնի է ամբողջ գիտական աշխարհին, հայտարարվեցին աղվանական: Նույն բախտին արժանացան մի շարք ճարտարապետական հիասքանչ

¹ Խորհրդային Ղարաբաղ, 14 օգոստոսի, 1988:

¹ Խորհրդային Ղարաբաղ, 25 մայիսի, 18 հունիսի, 1988:

կոթողներ, որոնցից է, օրհնակ, Ամարասի Աշանավոր եկեղեցին:

Ադրբեջանի կառավարությունը խոչընդոտներ էր ստեղծում հանրապետության հայ մշակույթի գործիչների համար: Ամեն կերպ սահմանափակվում էին ազատ ստեղծագործելու նրանց իրավունքները: Հանրապետության առաջադեմ հայ մտավորականությունը ուղղակի հետապնդվում էր Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից: Նրանց հանրապետությունից հեռացնելու նպատակով պայքար հայտարարվեց «հայ ազգայնականության» դեմ: Հայ մտավորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ հայտնվեցին շատ ծանր պայմաններում: 1960-ական թվականներին, գիտության և մշակույթի մեկ տասնյակից ավելի հայ գործիչներ ստիպված հեռացան Լեոնային Ղարաբաղից և Ադրբեջանի այլ քաղաքներից:

Ադրբեջանում հայ բնակչության շահերը ոտնահարող ազգային, քաղաքական, հասարակական, սոցիալական, տնտեսական, մշակութային խտրականությունը չէր կարող չհանգեցնել ժողովրդագրական փոփոխությունների, որին ձգտում էր Ադրբեջանի կոմունիստական ղեկավարությունը:

Վիճակագրական տվյալների օբյեկտիվ վերլուծությունը վատ ապացույց է այն ժողովրդագրական փոփոխությունների, որոնք տեղի ունեցան հայկական տարածքները Ադրբեջանին բռնակցելուց հետո: Լեոնային Ղարաբաղի ներկայիս տարածքում 1913 թ ապրում էր մոտ 176 հազ մարդ: 1926 թ մարդահամարի տվյալներով, ազգաբնակչության թվաքանակը նվազեց՝ կազմելով 125,3 հազար մարդ: Ադրբեջանի պաշտոնական տվյալներով, այդ նույն ժամանակաշրջանում մարդի հայ ազգաբնակչության թվաքանակը կազմում էր 117 հազար մարդ: Մինչև հաջորդ՝ 1939 թ մարդահամարը հայության թվաքանակը աճեց և հասավ 132,8 հազարի: Վիճակագրական տվյալները որոշակիորեն վկայում են, որ երկրամասի հայ ազգաբնակչությունը գտնվում է բարվոք վիճակում:

Սակայն մինչև երկրորդ աշխարհամարտը հայ ազգաբնակչության աճի միտումը պայմանավորված էր բնական բավականին բարձր աճով, և արտահոսքը այնքան էլ նկատելի չէր:

¹ НКАО, 50 лет в дружной советской семье, Степанакерт, 1973 с. 32-33.

² Всесоюзная перепись населения 1959г. Азербайджанской ССР, Москва, 1963, с. 140.

Միգրացիոն պրոցեսների հետևանքները պետք է իրենց զգացնել տային ավելի ուշ, երբ իրոք սկսվեց հայ ազգաբնակչության թվաքանակի նվազում: Եթե 1923 թ հայ ազգաբնակչությունը Լեոնային Ղարաբաղում կազմում էր 94,4 տոկոս, ապա 1979 թ մարդահամարի տվյալներով միայն 75,9 տոկոս: Ընդհանուր առմամբ 1926 և 1979 թ. մարդահամարների միջև ընկած ժամանակաշրջանում հայ ազգաբնակչության թվաքանակը ավելացավ 11,4 հազարով: Բնկան աճի հավասար պայմաններում Լեոնային Ղարաբաղի ադրբեջանցի ազգաբնակչության թվաքանակը ավելացավ 24,7 հազարով:

Նույն գործընթացը ավելի վատ հետևանքներով տեղի էր ունենում Նախիջևանում: 1926-1979 թթ. ընթացքում Նախիջևանի խորհրդային ինքնավար Հանրապետության բնակչության 229,2 տոկոս ընդհանուր աճի պայմաններում ադրբեջանցի բնակչությունը ավելացավ 2,6 անգամ, իսկ հայերինը կրճատվեց 3,3 անգամ, իսկ մինչև 1988 թ. բռնազաղթը այնտեղ ապրում էր մոտ 1,5 հազար մարդ: Խորհրդային իշխանության տարիներին 44 հայաբնակ գյուղերից միայն Ազնաբերդն էր բնակեցված հայերով:

Խորհրդային իշխանության տարիներին ամբողջ Ադրբեջանում հայ ազգաբնակչության ընդհանուր թվաքանակը կրճատվեց 6,7 տոկոսով:

Հայերի արտահոսքը Ադրբեջանից մասսայական բնույթ ընդունեց 1970-1979 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Այդ տարիներին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքից հարկադրաբար հեռացան 82 հազար հայեր: Հետագա տասնամյակում իրավիճակը չփոխվեց, և հայության արտահոսքը Ադրբեջանից ընդունեց ավելի մեծ չափեր: Այսպիսով Ադրբեջանի «ինտերնացիոնալ» հանրապետությունը քայլ առ քայլ իրականացրեց իր առջև դրված նպատակը: Ոտնահարվեց իր պատմական հայրենիքում ապրելու և բարգավաճելու ոչ թե առանձին մարդկանց, այլ մի ամբողջ ժողովրդի իրավունքը:

Ադրբեջանի վարած այդ քաղաքականությունը իհարկե նորություն չէր: Նման քաղաքականություն վարում էր Օսմանյան կայսրությունը, իսկ այսօր՝ ժամանակակից Թուրքիան: Դա պանթուրքիզմի անկյունաքարերից մեկն էր, որ տասնամյակներ շարունակ քողարկելով «սոցիալիստական

¹ ЗСФСР в цифрах, Тифлис, 1929, с. 3. Численность и состав населения СССР, Москва, 1984, с. 126.

² Նույն տեղում:

³ Վ. Խոջաբեկյան, Աշվ. աշխ. էջ 79:

⁴ Коммунист, 19 декабря, 1989г.

ինտերանցիոնալիզմի» շղարշով՝ իրականացնում էր պաշտոնական Ադրբեջանը: Թե անցյալում, թե այսօր իրականացման մեթոդները, ճանապարհները, եղանակները նույնն էին:

Խորհրդային բռնապետությունը Ադրբեջանում պանթուրքիզմի համար զսպողական շապիկի դեր էր կատարում: Այդ գաղափարախոսությունն իրեն պետք է զգացնել տար որոշակի պայմաններում, որպիսին դարձավ գորբաչովյան վերակառուցման ժամանակաշրջանը: Սոցիալիստական հասարակարգի մոտալուտ անկումը, սոցիալիզմի գաղափարախոսության սնանկացումը խոր նիրհից արթնացրեց ԽՍՀՄ ժողովուրդներին: Չլուծված բազմաթիվ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և առավելապես ազգային խնդիրներ շարժման մեջ դրեցին Խորհրդային Միության միլիոնավոր քաղաքացիների, տարբեր ժողովուրդների և ազգերի:

Առաջինը իր ազգային արժանապատվությունը պաշտպանելու կանգնեց արցախահայությունը, որ տասնամյակներ շարունակ չէր հաշտվել և չէր կարող հաշտվել իր պատմական տարածքները Ադրբեջանին բռնակցելու հանգամանքի հետ:

Արցախահայությունը, հավատալով Գորբաչովի հայտարարած վերակառուցման քաղաքականությանը, պայքար սկսեց սահմանադրական ճանապարհով իր մայր հայրենիքի՝ Հայաստանի հետ վերամիավորվելու համար: Սակայն ԽՍՀՄ քաղաքական ղեկավարությունը, չցանկանալով լուծում տալ այդ պրոբլեմին, Արցախում և Հայաստանում ընթացող բազմամարդ հանրահավաքները որակեց սադրիչ, ծայրահեղական, մի խումբ ազգայնականների պահանջ և գործ:

Պատեհ առիթ էր ստեղծվել Ադրբեջանի համար վերակենդանացնելու պանթուրքիզմի դոկտրինան և գործնականում իրականացնել այն: Նորից որերորդ անգամ այդ քաղաքականության ճանապարհին կանգնած էր բովանդակ հայությունը: Այդ խոչընդոտը վերացնելու համար պետք չէր նոր բան հնարել: Կար փորձված մեթոդ՝ հայերի ցեղասպանությունը: Նախ այդ փորձված և իրեն արդարացրած ձևը անհրաժեշտ էր ինչ-որ չափով նորից փորձարկել՝ համոզվելու համար, թե ինչպիսի արձագանք այն կզտնի երկրում և աշխարհում:

1988 թ. փետրվարի 27-29-ը Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքվից ոչ հեռու գտնվող արդյունաբերական Սումգայիթ քաղաքում իրականացվեց քաղաքի հայության ցեղասպանությունը: Արդյունքում զոհվեցին մի քանի տասնյակ հայեր, մոտ 200 մարդ վիրավորվեց: Այդ ջարդերից հետո քա-

ղաքի 18 հազար հայ ազգաբնակչությունը ստիպված բռնեց գաղթի ճանապարհը: Պաշտոնական աղբյուրների վկայությամբ զոհերի թիվը կազմել է 26 մարդ, սակայն մինչև օրս ստույգ հնարավոր չէ պարզել խաժամուժ գազանի կրքին զոհ դարձած մարդկանց ճշգրիտ թիվը:

Սումգայիթյան փախստականների վկայությամբ հայերի կոտորածը եղել է լավ կազմակերպված: Դա է վկայում այն հանգամանքը, որ խաժամուժը զինված է եղել քաղաքի գործարաններում վաղօրոք պատրաստված դանակներով, արածայր մետաղաձողերով: Նախօրոք մարդասպաններին հայտնվել են քաղաքում բնակվող հայերի հասցեները: Կոտորածի օրերին հայերի բնակարաններում անջատվել են հեռախոսները: Կոտորածին նախորդող ժամերին հանրահավաքում խոսել և երթը գլխավորել են քաղաքի կուսակցական կոմիտեի առաջին և երկրորդ քարտուղարները: Քաղաքի իրավապահ մարմինները երեք օր մատնված են եղել անգործության: Վերջին օրը քաղաք մտած զինվորների աչքի առջև կատարված բազմաթիվ սպանություններ չեն կանխվել նրանց կողմից:

Սումգայիթյան հանցագործության երկրորդ փուլը՝ այդ կոտորածի հետքերի վերացումն էր, որը կատարվեց շատ արագ և ոչ առանց կենտրոնի օգնության: Միութենական պաշտոնական լրատվական միջոցները ջանք ու եռանդ չէին խնայում, որ տեղի ունեցածը ներկայացնեն մի խումբ խուլիգանների արարք: Հայերի ցեղասպանությանը Սումգայիթում նման որակում տվեց նաև երկրի քաղաքական ղեկավարությունը: Կատարվածին չտրվեց քաղաքական գնահատական: Իրականությունը թաքցվեց երկրի ժողովրդից:

Հաջորդ փուլը կապված էր սումգայիթյան ցեղասպանության դատավարության հետ: Որպեսզի չբացահայտվեն ցեղասպանության իրական կազմակերպիչները և հաստատվի պաշտոնական վարկածը, դատավարությունը աղճատվեց:

Խորհրդային Միության մի քանի քաղաքներում տեղի ունեցան առանձին դատավարություններ, որի արդյունքում մեղադրվեցին ջարդերին մասնակցած մի քանի մարդ, իսկ իրական կազմակերպիչը՝ Ադրբեջանի ղեկավարությունը մնաց անպատիժ: Այն, որ ցեղասպանության կազմակերպիչը Ադրբեջանի կուսակցական և պետական ղեկավարությունն էր, կասկածից վեր է: Դեռ մինչև դարաբաղյան դեպքերի ծավալումը, Ստեփանակերտում կայացած կոմկուսի մարզային բյուրոյի նիստում, Ադրբեջանի կոմկուսի կենտմարզային բյուրոյի նիստում, Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի բաժնի վարիչի տեղակալ Ասադովը հայտարարեց, որ 100 հազար ադրբեջանցիներ ամեն րոպե պատրաստ են

մտնել Ղարաբաղ և սպանող սարքել¹: Փետրվարի 20-ից հետո Ադրբեջանի հեռուստատեսությունը և ռադիոն անճախադեպ հակահայկական վայնասուն բարձրացրեցին, որին մասնակցում էին հանրապետության կուսակցական և պետական մի շարք գործիչներ:

Սումգայիթի հայության ցեղասպանությունը բռնեց իր քննությունը՝ անպատժելիության սինդրոմը, նպաստեց հետագա դեպքերի զարգացմանը: Ադրբեջանի տարբեր վայրերում հայերը սկսեցին հարձակման ենթարկվել ադրբեջանցիների կողմից: Արդեն 1988 թ. մայիսին Շուշիի կուսըջկոմի նախաձեռնությամբ սկսվեց հայերի բռնագաղթ քաղաքից: Սեպտեմբերին արյունալի դեպքեր տեղի ունեցան Խոջալու գյուղում, իսկ Շուշիի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը վտարվեց քաղաքից:

Բռնությունների հաջորդ ալիքը սկսվեց 1988 թ. նոյեմբերին:

Մասսայական հարձակումների ենթարկվեցին Կիրովաբադի, Մինգեչաուրի, Շամխորի, Խանլարի, Դաշքեսանի, Վարդաշենի, Շեքիի հայ ազգաբնակչությունը: Առավել ուժեղ հարձակման ենթարկվեց Կիրովաբադի հայությունը: Երկու շաբաթ շարունակ հայկական թաղամասի եկեղեցում հավաքված հայությունը դիմադրություն ցույց տվեց ադրբեջանական ամբոխին: Բաղաք մտցվեցին զինվորական ստորաբաժանումներ, որոնք, նույնպես ենթարկվելով հարձակման, ունեցան սպանվածներ և վիրավորներ: Նոյեմբերի վերջերին, դեկտեմբերի սկզբներին վերը նշված քաղաքների հայկական գյուղերի հայ ազգաբնակչությունը հարկադրաբար բռնեց գաղթի ճանապարհը: Տեղահան արվեց Նախիջևանի վերջին հայկական Ազնաբերդ գյուղի բնակչությունը: Բռնագաղթածների մեծ մասը չկարողացավ իր հետ դուրս բերել իր ունեցվածքը, և այն թալանվեց ադրբեջանցիների կողմից:

Նույնիսկ այդ ժամանակ կենտրոնը, չցանկանալով ըմբռնել տեղի ունեցած երևույթները, ձևական որոշումներ էր ընդունում բռնագաղթվածներին հետ վերադարձնելու իրենց բնակության նախկին վայրերը: Նույնիսկ երկրի բարձրագույն իշխանության ժողովրդական պատգամավորների համագումարները ի գործու չէղան պրոբլեմին լուծում տալ: Կենտրոնի բռնած հանդուրժողական դիրքը հայերի ցեղասպանության և բռնագաղթի նկատմամբ հանգեցրեց արյունալի ընդհարումների Թուրքմենիայում, Ֆերգանայում, Նոր Ուզբեկստանում և մի շարք այլ վայրերում: Դրանք բոլորը ապա-

ցույց էին, որ ազգային հարցը պահանջում է անմիջական և արագ լուծում:

Հայության հանդեպ բռնությունները Ադրբեջանում շարունակվեցին 1989 թ.:

Հուլիս-օգոստոս ամիսներին նորից սկիզբ առավ մեծ բռնագաղթ: Ադրբեջանում նորից սովորական դարձան հայ ազգաբնակչության սովոր զանգվածներին հայաձեռնու, մինչև ուշագնացության աստիճան ձեռնելու, դանակահարելու, խոշտանգելու դեպքերը: Այդ օրերին Կիրովաբադի հայկական թաղամասում հրկիզվեցին հայերին պատկանող հարյուրավոր տներ: Այս դեպքերը մոտեցրին 1990 թ. հունվարյան իրադարձությունները: 1990 թ. հունվարի 13-20-ը Բաքվում ժողովրդական ճակատը Ադրբեջանի կառավարող շրջանների հետ ձեռնարկեց մի նոր ցեղասպանություն, որը Ադրբեջանում հայերի ցեղասպանությունը ավարտին մոտեցնելու ամենավճռական փուլը եղավ: Խորհրդային Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությունները դեն էին նետել ինտերնացիոնալիստների դիմակները, հրահրում և ընթացք էին տալիս արյունահեղություններին: Կազմակերպչական առումով Սումգայիթը գուր չէր անցել: Բաքվի հայության կոտորածը կազմակերպված էր նույն եղանակով, ինչ որ դրան նախորդող ցեղասպանությունը: Եթե առաջին դեպքում 1988 թ. իրավապահ մարմինները չէին միջամտում բարբարոս ամբոխի գործերին, ապա այս դեպքում իրենք անմիջական մասնակցություն էին ցուցաբերում շարդերին:

Մեկ շաբաթ շարունակ երկրի պաշտոնական լրատվական միջոցները սկզբում թաքցնում, ապա կցկտուր տեղեկություններ էին հաղորդում Բաքվում կատարվող հայերի ցեղասպանության մասին: Եթե Գորբաչովի հայտարարության համաձայն բանակը Սումգայիթ մտավ՝ երեք ժամ ուշացումով», տվյալ դեպքում այն Բաքու մտավ մեկ շաբաթ ուշացումով: Հնարավոր է, որ բանակը նույնիսկ Բաքու չմտնե, եթե արյան ծարավից մոլեգնած ցեղասպան թուրքը չհարձակվեր քաղաքի ուս ազգաբնակչության, զինվորական զորամասերի վրա և եթե անմիջական վտանգ չսպառնար խորհրդային կարգերին՝ Ադրբեջանում:

Այս անգամ նույնպես պաշտոնական լրատվական միջոցները փորձեցին կոծկել հայության սպանող և հայտարարեցին, որ զոհվել են 100-ից ավելի հայեր: Ամենայն հավանականությամբ, ինչպես Սումգայիթում, այնպես էլ Բաքվում զոհ գնացած հայերի թվաքանակը հնարավոր չէ պարզել:

Կոտորածը ուղեկցվում էր հրկիզումներով և թալանով: Բաքվի հունվարյան կոտորածից հետո «ինտերնացիոնալ»

¹ Азрора, 1988, №10.

քաղաքը ազատվեց 200 հազար հայերից, որոնք ապաստան գտան Հայաստանում և ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններում: Բաքվի արյունալի դեպքերից հետո Ադրբեջանի տարածքում հայ չմնաց:

ԽՍՀՄ տարբեր պաշտոնական ատյաններում ամիսներ շարունակ քննարկվում էր ոչ թե հայերի ցեղասպանությունը Բաքվում, այլ խորհրդային զորքի մուտքը քաղաք և ընդհարումները ադրբեջանցիների հետ:

1988-1990 թթ. հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում մեկ անգամ ևս ապացուցեց, որ պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը խոր արմատներ էր օգել հանրապետությունում: Սկսած 1960-ական թվականներից մինչև հայտնի վերջին իրադարձությունները, Ադրբեջանի գիտնականները նենգափոխելով հայոց և հարևան ժողովուրդների պատմությունը, յուրացնելով նրանց միջնադարյան մշակութային գործիչներին՝ երիտասարդությանը դաստիարակում էին պանթուրքիզմի ոգով, հայկական և հարևան ժողովուրդների տարածքները համարում էին ադրբեջանական: Այսպիսով, գաղափարապես նախապատրաստվում էր «մեծ Ադրբեջանի» և Թուրանի ստեղծումը: Պատահական չէ, որ Ադրբեջանը բարոյական, ֆինանսական, ռազմական օգնություն է ստանում Թուրքիայից: Թուրքական քաղաքական գործիչները ամեն կերպ օժանդակում են Ադրբեջանի կայացմանը, որպես թուրքական համադաշնության մի օղակ: Ադրբեջանը, ինչպես 70 տարի առաջ, կարևոր տեղ է զբաղեցնում «մեծ Թուրանի» ճանապարհին: 1988 թ. թուրքական Միլլիեթ թերթը գրում էր. «Մեզ համար կարևորը թուրքական դրոշմների հայտնվելն էր վերջին ադրբեջանական հանրահավաքներում»: Մեկ այլ թերթը նշում էր, որ ադրբեջանցիները թուրքեր են, իսկ Ադրբեջանում ձեռքից ձեռք է անցնում Մեծ Թուրքիայի քարտեզը: Պանթուրքիզմը ավելի վաղ արտահայտություն գտավ Ադրբեջանում ազգային ճակատ ստեղծելուց հետո: Նրա ղեկավարներից մեկը, Թուրքական Ալ Բայան թերթին տված հարցազրույցում ասաց, որ իրենց նպատակը ադրբեջանական թուրքական դեմոկրատական հանրապետության ստեղծումն է: Ազգային ճակատի հեռու գնացող նպատակների ապացույցն են նրանց առաջնորդների բազմաթիվ հայտարարությունները, որ պատմական (իրանական) Ադրբեջանը իրենց տարածքն է: Ազգային ճակատի գաղափարախոսներից մեկի հայտարարությամբ՝ Ադրբեջանը,

Կիրգիզիան, Ղազախստանը, Բաշկիրիան, Պոլովոյեն, Թաթարիան, Յակուտիան, Ղրիմը և Հյուսիսային Կովկասը թուրքական հողեր են, և իրենք այն որևէ մեկին չեն զիջել:

Ադրբեջանում իրականացված ցեղասպանության գործում իր մեղքի բաժինն ունի ԽՍՀՄ քաղաքական ղեկավարությունը, որը չկանխեց և գրեթե ոչ մի միջոց ձեռք չառավ հայությանը փրկելու: Չորքերը միշտ հայտնվում էին այն պահին, երբ մոլեռանդ ամբոխը ավարտել էր իր գործը:

Անհեթեթ հայտարարությունները չէին կարող չծնել նոր հանցագործություններ: Դեռ ավելին, սկսած 1991 թ. ապրիլի 30-ից, երեք ամիս շարունակ պետությունն ինքը զինված ուժերի միջոցով իրականացրեց հայության կոտորածն ու բռնազաղթը Գետաշենի ենթաշրջանում, Շահումյանում և Արցախում: 24 հայկական գյուղեր հայաթափվեցին, զոհվեցին շատ մարդիկ: Ամբողջ հայ-ադրբեջանական սահմանի երկայնքով հարձակման ենթարկվեց նաև Հայաստանի տարածքը: Այդ հարձակման ժամանակ զոհվեցին և զերեվարվեցին իրենց հողը պաշտպանող ազատամարտիկներ, միլիցիայի աշխատակիցներ, բազմաթիվ գյուղացիներ: Դա արդեն ագրեսիա էր պետության կողմից:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով ուսումնասիրության արդյունքները, անհրաժեշտ ենք համարում նշել հետևյալը.

1. Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում հանդիսանում է Թուրքիայում արևմտահայության ցեղասպանության շարունակությունը:

2. Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում կրել է շարունակական բնույթ և սպիտակ գեանցիդի հետ մեկտեղ շարունակվել է ավելի քան 70 տարի:

3. Ծեղասպանության կազմակերպիչ են հանդիսացել Ադրբեջանի մուսավաթական ապա նաև կոմունիստական կառավարությունները: Հայության ցեղասպանությունը Ադրբեջանում իրականացվեց պանթուրքիզմի, համաշխարհային հեղափոխության, «սոցիալիստական ինտերանցիոնալիզմի» կարգախոսների ներքո:

¹ Коммунист, 6 января, 1990г.

² Տես նույն տեղում:

³ Տես նույն տեղում:

¹ Согласие, 1989, №18.

² Определение агрессии Генеральной Ассамблеёй ООН от 4 декабря 1974г., с.5, п.1.

ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՑԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՒՑԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԵՂԵՌՆԸ ԱԴՐԲԵԶԱՆՈՒՄ

Երջանիկ են, բայց դա չեն գիտակցում աշխարհի այն ժողովուրդները, որոնք չունեն քաղաքակրթություններ կործանող հարևաններ: Հայ ժողովրդի բախտը այդ առումով չի բերել: Հանձին թուրքերի՝ արդեն մեկ հազարամյակ է (նրանց Հայկական լեռնաշխարհ ներթափանցելու օրից սկսած), ինչ վտանգված է հայ մշակույթի գոյությունը: Լինի դա Բաղաբերդում հրկիզված 10.000 մազադաթ, թե՛ Խծկոնքի պայթեցված վանք՝ միևնույն ոճն է: Օրինաչափություն է, ուր որ թուրքն է, այնտեղ հայ մշակույթի կորուստն է, և տվյալ վայրում որքան շատ են նրանք, այնքան մեծ են մեր մշակութային ժառանգության կորուստների չափերը: Այդ տեսակետից Ադրբեջանի տարածքում մեր կորուստներն այնքան էլ մեծ չեն, քանի որ համարյա ոչ մի շրջան մինչև վերջերս զուտ թրքաբնակ չէր, բայց փոքր կորուստն էլ կորուստ է նույնիսկ այնպիսի մեծաքանակ մշակութային ժառանգություն արարած ժողովրդի համար, ինչպիսին հայերն են:

Ավագ եղբոր՝ Թուրքիայի օրինակով, անցած տասնամյակների ընթացքում Ադրբեջանն էլ զավթած հայկական հողերը յուրացնելու հույսով ջանք ու եռանդ չի խնայել հայ մշակույթի բազմաբնույթ ու բազմադարյան կոթողները հողի երեսից ջնջելու ու հետքերը անհետացնելու ուղղությամբ:

Անցնող յուրաքանչյուր տարվա հետ ավերվող հուշարձանների թիվն ավելի է մեծացել, իսկ աշխարհագրական ընդգրկումը՝ ընդարձակվել: Զարդարարների ձեռքից գերծ չեն մնացել անգամ հայաբնակ տարածքներում գտնվող պատմական հուշարձանները, ինչպես օրինակ՝ ԼՂԻՄ-ի, Հյուսիսային Արցախի և Կուրի ձախափնյա հայաբնակ շրջաններում գտնվող շատ հնություններ: Առավելապես փրկվել են նրանք, որոնք գտնվում էին անմիջապես

հայկական բնակավայրում և բնակչության ամենօրյա հսկողության ներքո: Արդյունքում առավելապես տուժել են Հյուսիսային Արցախի (մասնավորապես՝ Գետաբեկի և Դաշք-յասանի շրջանները) և ներկայիս ԼՂՀ-ին հարակից՝ ազատագրված շրջաններում (Քյալբաջար, Լաչին, Ղուբաթի, Ջանգելան, Ջաբրայիլ, Ֆիզուլի, Աղդամ) գտնված պատմական հուշարձանները: Ոչնչացվող հայկական հուշարձանների շարքում առաջին տեղը բռնում էին հայերեն արձանագրություններն ու խաչքարերը, այս վանքերն ու եկեղեցիները, այլ կերպ ասած՝ մշակույթի ակնհայտ քրիստոնեական շերտը, իսկ, օրինակ, հայկական կամուրջներն ու բերդերը, աղբյուրներն ու բնակելի կամ հասարակական կառույցները գրեթե անվնաս են մնացել, քանի որ թուրքերի կարծիքով դրանք սեփականելու ու աշխարհին թուրքական հայտարարելը դժվար գործ չէր:

Ուշագրավ է, որ պետական մակարդակով հայկական հուշարձանները քանդելու գործընթացը ոչ պատահականորեն զուգադիպեց միաժամանակ դրանք «աղվանական» հայտարարելու ճանապարհով յուրացնելու գործընթացին: Ակնհայտ է, որ թուրքերը իրենց իսկ ընդունած տեսությանը (այն է՝ հայկական հուշարձանները հայկական չեն, այլ՝ թուրքերի քրիստոնյա նախնիների՝ աղվանների մշակույթ) չէին հավատում, այլապես «աղվանական վանքերի ու խաչքարերի» մասին գրքեր հրատարակելու հետ մեկտեղ այդքան եռանդազին չէին զբաղվի ավերածությամբ: Պարզապես հայ մշակույթի եղեռնը աշխարհի աչքից թաքցնելու համար էր միայն, որ հորինվեց «աղվանական» վարագույնը:

1988 թ. վերջերից պատմական հուշարձանների ոչնչացման գործընթացը աննախադեպ չափեր ընդունեց: Օգտվելով պատերազմական իրավիճակից՝ թուրքերն այլևս հայոց եկեղեցիները սկսեցին կործանել ոչ թե պայթեցումներով, ինչպես գլխավորապես աշխատում էին մինչև այդ, այլ՝ թնդանոթային ու տանկային համազարկերով, որոնց մեծ տրամաչափի արկերի պայթյուններին չէին կարող դիմակայել անգամ կրաշաղախ ամրակուռ պատերը: Այսպես օրինակ, մի ակնթարթում փլատակների վերածվեց միանգամայն կանգուն ու անվնաս Եղնասարի վանքը՝ Գետաշեն գյուղի մոտ, վերջինիս զավթման օրերին:

Ստորև ներկայացվում է հայ մշակույթի առավել ակնառու կորուստների ցուցակը:

Մար գյուղի Գերեզմանատունը, ուր բազմաթիվ էին ինչպես 13-15-րդ դարերում Դոփյան իշխանական տան ներկայացուցիչների գերեզմաններին կանգնեցված կարևոր արձանագրություններ ունեցող խաչքարերն ու

տապանաքարերը (1236,1274,1289,1484 թվականներ և այլն), այնպես էլ 16-18-րդ դարերում մելիքության շրջանի մի շարք պատմական նշանավոր դեմքերի ու այլ հանգուցյալների հիշատակին կանգնեցված կոթողները (1511,1549,1676,1717 թվականներ և այլն): 1950-60-ական թվականներին գյուղի հարավ-արևելյան եզրին կառուցված դպրոցի պատերի մեջ ագուցվել են իսպառ ավերված պատմական ու խիստ ընդարձակ այս գերեզմանատնից տեղափոխված ու որպես սուկ շինաքար կտորտանքի վերածված խաչքարեր ու տապանաքարեր (մեր հաշվումներով՝ 133 բեկոր):

Ծար գյուղի Մայր եկեղեցին 13-րդ դարի սկզբի շինություն էր: 19-րդ դարի վերջին կիսավեր էր: Նույն դրությամբ մեջ էր մինչև 1950-ական թվականների վերջը: Այժմ հետքն իսկ չկա:

Ծար գյուղի Սբ. Սարգիս եկեղեցին կառուցվել էր 1274թ.-ին և միանգամայն անվնաս ու կանգուն էր մինչև 1950-ական թվականների վերջը: Այժմ հիմնավեր:

Գետամիջո վանքը գտնվում էր Տրտու գետի ձախ ափին, Ծարի հարավային ստորոտում: Հիմնադրվել է 1301թ.-ին: Քանդել են 1960-ական թվականների սկզբներին և քարերով կառուցել մի քանի բնակելի տուն ու Չրաղ գյուղի դպրոցի շենքը: Վերջինիս պատերի մեջ դեռևս նկատվում են մի արձանագրությանը պատկանող 22 բեկոր:

Անանուն վանք, ըստ ամենայնի 12-13-րդ դարերի կառուց: Գտնվում էր Տրտու և Ծար գետերի միախառնման տեղում: Նույնպես հիմնավեր է: Քանդել են 1950-60-ական թվականներին:

Անանուն եկեղեցի, որը, ըստ շուրջը պահպանված գերեզմանատան խաչքարերի ու եկեղեցու հորինվածքային առանձնահատկությունների, կարելի է թվագրել 12-13-րդ դարերով: Գտնվում է Բյալբաջարի շրջանի Ղամշի գյուղից երկու կիլոմետր հարավ-արևմուտք: Պայթեցվել է 1983թ.-ին:

Խաչքարերով գերեզմանոց, 12-13-րդ դարեր: Գտնվում է Աղղայա գյուղի եզրին, բլրի վրա: 1970-80-ական թվականներին տեղահանվել ու կտորատվել են գրեթե բոլոր խաչքարերը:

Եկեղեցի, 1304 թ., գտնվում էր Մարջումակ (պատմական՝ Մրչման) գյուղի եզրին: Քանդել են 1980-83թթ. ընթացքում: Այժմ միայն կրաշաղախ հիմքերն են նկատվում: Հստ վաղուհասցի հայերի վկայության մինչ այդ եկեղեցին միանգամայն կանգուն էր:

Խաչքարերով գերեզմանոց, 12-14-րդ դարեր: Գտնվում է նույն եկեղեցու շրջակայքում: Հիմնավորապես անհետացվել է 1980-82 թթ.-ի ընթացքում:

Եկեղեցի, 13-րդ դար: Գտնվում է Մարջումակ գյուղից մեկ կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք: Նույնպես ավերել են 1980-ական թվականների սկզբին: Քարերը փոխադրել են գյուղ և օգտագործել բնակարանային շինարարության մեջ: Տեղում կրաշաղախ հիմքերի մնացորդներն են:

Սբ. Աստվածածնա վանք, 12-18-րդ դարեր:

Գտնվում է Տրտու գետի աջ ափին, Դաղի վանքից 2.5 կիլոմետր գետի հոսանքով վեր, այնտեղ, ուր Տրտուին է միախառնվում Իգաձորի վտակը (ձախից): Իբր «աղվանական» այս վանքի մասին մի հողված էր հրապարակել ոմն Թոֆիկ Աբդուլակ՝ 1982թ.: Հիմք ընդունելով վանքի 3 եկեղեցիների, գավիթների ու գերեզմանատան խաչքարերի վրա պահպանված 13 միավոր պատմական կարևոր (բնականաբար՝ հայկական) արձանագրությունները՝ մեր պատասխան հողվածը լույս տեսավ 1989 թ., որով և ապացուցվեց, թերևս ապացուցելու կարիք չունեցող մի հանգամանք, որ վանքը հայկական է և ոչ թուրքերի «քրիստոնյա նախնիների» կառուցածը: Դեպքերի բերումով հնավայրը վերստին այցելելու հնարավորություն ունեցանք միայն տարածքի ազատագրումից հետո՝ 1993թ., իսկ պատկերը զարհուրելի էր: Պարտությունից զազազած թուրք «գիտնականները» իրենց սիրտը հովացրել էին վանքի տարբեր շինությունների որմերից բոլոր վիմագրերը քերել-ջնջելով: Ոչնչացված էին 1174 և 1178 թվականների երկու շինարարական և բազմաթիվ նվիրատվական բովանդակությամբ արձանագրությունները: Անհետացրել էին արևելյան կողմում, մատուռի մուտքի առջև կանգնած 1195 և 1248 թվականների երկու գեղաքանդակ խաչքարերը, և կատարվել էին մի շարք այլ ավերումներ:

Դաղի վանք, 1-20-րդ դարեր: Վանական համալիրը շուրջ 2000 տարի շարունակ պարբերաբար հարստացվել ու լրացվել է զանազան պաշտամունքային ու աշխարհիկ շինություններով: Գլխավոր **Կաթողիկե** եկեղեցին 1214թ.-

¹ Տես «Թուրքական դպրոց ... Հայկական խաչքարերից», ՀՀ, 1995, թիվ 49, 10 մարտ, էջ 2:

² Տես «Մի արձանագրության հետքերով», «Ազատամարտ» 1994, թիվ 44, էջ 4:

¹ В. А. Арутюнян, С. Г. Карапетян, Н. П. Саркисян, Монастырский комплекс Сурб Аствацацин в гаваре Цар, «ԼՀԳ», 1989, № 7, էջ 82-92:

ի գմբեթավոր-սրահ հորինվածքով կառույց է: Սրա հարավային որմից 2-3 մետր հեռավորությամբ 1970-ական թվականներին Բաքվի «գիտնականներ» շուրջ 3 մետր խորությամբ մի ընդարձակ փոս փորեցին, որն անցնող տարիների հետ պիտի հողի նստվածքի ու սողանքի պատճառ դառնար՝ կործանման պայմաններ ստեղծելով եկեղեցու համար: Ու թեև առ այսօր եկեղեցին կանգուն է, բայց հարավային ու արևելյան ճակատներում ամբողջ բարձրությամբ խորացել են վտանգավոր ճաքեր:

Անանուն վանք, 13-րդ դարի կառույց է: Գտնվում է Քաշաթաղի (նախկին՝ Լաչինի) շրջանի Արոխլու և Քյուրդ-Հաջի գյուղերի միջև: Պայթեցվել է 1983թ.:

Եկեղեցի, 16-17-րդ դարերի կառույց էր: Գտնվում էր Քաշաթաղի շրջանի Ունանով գյուղից 1 կիլոմետր հյուսիս: Բանդել են 1982-83թթ.:

Դարպաս, 1613թ.: Գտնվում է Քաշաթաղի շրջանում, հռչակավոր Միծեռնավանքի մոտ: 1989-92թթ.-ի ընթացքում ավերել են դարպասի նորոգման արձանագրությունը (1613թ.) կրող հատվածը:

Գերեզմանոց, 12-20-րդ դարեր: Գտնվում էր Քաշաթաղի շրջանի Ներքին Փարաջան (պատմական՝ Հարար) գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրին: 1970-80-ական թվականներին գերեզմանոցի տարածքի մեծ մասը բույրղոզերներով ավերել են և տեղում անասնապահական համալիր կառուցել: Ներկայումս երբեմնի ընդարձակ գերեզմանոցից միայն 3 արձանագիր շիրմաքար է մնացել:

Գերեզմանոց, 16-20-րդ դարեր: Գտնվում է Քաշաթաղի շրջանի Միճնյանո (պատմական՝ Մճնի) գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրում, եկեղեցու շուրջ: Անհետացվել են բոլոր շիրմաքարերը:

Աղբյուր, 16-17-րդ դարեր: Ընդհանրապես թուրքերը հայկական աղբյուրները չեն քանդել, որովհետև դրանց շնորհիվ էին ապրում, բայց աչքներից չէին փրկում աղբյուրների շինարարական արձանագրությունները, որոնք որպես կանոն քերում, ջնջում էին: Այդպես են վարվել Ջանգելանի շրջանի Դարա-Գիլյաթաղ գյուղի աղբյուրի նովի ճակատին փորագրված արձանագրության հետ, որից սակայն մի քանի տառ փրկվել ու ընթերցվում է:

Եկեղեցի, 16-17-րդ դարեր: Գտնվում է Ջանգելանի շրջանի Սոբու գյուղի մոտ՝ Թարնայուտ (պատմական՝ Դոնակերտ) գյուղատեղում: Ըստ կապանի ներքին Հանդ գյուղի բնակիչ Հայկ Հովհաննիսյանի վկայության՝ եկեղեցին մինչև 1980-ական թվականները դեռևս գոյություն ուներ և աչքի էր ընկնում իր ընդարձակությամբ: Այժմ հետքերը հազիվ են նշմարվում:

Գերեզմանոցներ, 12-18-րդ դարեր: Մեկը գտնվում է Ջանգելանի շրջանի Ռազդադա գյուղի հարավային եզրին, մյուսը՝ այդ և Թուփ գյուղատեղերի միջև: Երկուսն էլ ավերվել են 1989-93 թվականների ընթացքում:

Խաչքար: Գտնվում էր Ջանգելանի շրջանում, Թուփ գյուղատեղի միջնադարյան կամրջի մոտ: Անհետացվել է 1989-93 թվականների ընթացքում:

Գերեզմանոց, 18-20-րդ դարեր: Գտնվում էր Ջանգելանի շրջանի մինչև 1967թ. հայաբնակ Ղարաբաբա (Տանձաթափա) գյուղի եկեղեցու շուրջ: Ավերվել է 1989-93 թվականների ընթացքում:

«Օհանա եղի», Ջանգելանից հյուսիս, Սուսանաք անտառապատ լեռնաշղթայի վրա, Գրհամ բերդի հարևանությամբ գտնվող միջնադարյան այս եկեղեցին պայթեցվել է վերջին տարիներին:

Անանուն եկեղեցի, 1641թ.: Գտնվում է Ղուրաթիի շրջան Վերին Ջիբիբի գյուղում: Բանդել են եկեղեցու արևմտյան ու արևելյան պատերը և այդ կողմերից եկեղեցու մեջ տարիներ շարունակ լցել գյուղի աղբը:

Եկեղեցի, 12-13-րդ դարեր: Գտնվում է Ջարբրայիլի շրջանի հին Թումաս գյուղում (Դաղ-Թումաս): Այստեղ եկեղեցին քանդել են 1970-ական թվականներին, իսկ քարերը օգտագործել դպրոցի շենքի սանդուղքների մեջ:

Վանքասարի եկեղեցի, 6-7-րդ դարեր: Խաչածն գմբեթավոր հազվագյուտ շինություն է, որը վերականգնելու պատրվակով միանգամայն այսփոխվեց 1980-ական թվականների կեսերին: Գտնվում է Աղդամի շրջանում: Այստեղ պահպանված միակ խաչքարն էլ փոխադրել էին Աղդամի, այսպես կոչված քարեդարան-բացօթյա թանգարան, ուր հայկական, պարսկական նաև խազարական գերեզմանաքարերի հետ մեկտեղ ներկայացնում էին որպես «աղվանական» հուշարձան:

«Կավաք» վանքի եկեղեցի, 1741թ.: Գտնվում է Ֆիզուլու և Հադրութի շրջանների սահմանագլխին: 1989-93 թվականների ընթացքում տեղահան են արել ու կոտրել եկեղեցու շինարարական արձանագրությամբ բարավորը:

Եղնասարի վանք, 12-13-րդ դարերում հիմնված ու 18-րդ դարում վերականգնված վանական համալիր, որի եռանավ բազիլիկ հորինվածքով եկեղեցին կործանվեց 1991թ. մայիսի սկզբին՝ թուրքական տանկից արձակված արկի պայթյունից:

Խունիսավանք, 9-10-րդ դարեր: Հյուսիսային Արցախի տարածքում սակավ հանդիպող հորինվածքներից է

¹ Տե՛ս «Մի խաչքարի հետքերով», «Ազատամարտ», 1994, թիվ 47, էջ 13:

(խաչաձև-գմբեթավոր, միախորան): Գտնվում է Գետաբեկ շրջկենտրոնի մոտ: Սրա ութանիստ թմբուկը 1983 թվականի ընթացքում քանդել էին: Ի դեպ, դրանից հետո այլևս չենք տեսել, իսկ տպավորությունն այնպիսին էր, թե եկեղեցին քանդման ընթացքում էր, քանի որ աշխատանքային գործիքները՝ բահերն ու քլունգները տեղում էին:

Եկեղեցի, 9-11-րդ դարեր: Գտնվում է Գետաբեկի շրջանի Փոլաղլու գյուղի եզրին: Քանդել են եկեղեցու արևմտյան ճակատը և օգտագործում են որպես գյուղի ընդհանուր աղբանոց:

Կոթող, 5-7-րդ դարեր: Գտնվում է գյուղի արևմտյան եզրին: Վերջին անգամ տեղում ընկած փճակով տեսել ենք 1981թ., իսկ 1983թ. այն անհետացված էր: Տեղացիների վկայությամբ իբր փոխադրել էին Բարձի թանգարան:

Խաչքար, 1624թ.: Գտնվում էր Գետաբեկի շրջանի Մեծ Ղարամուրատ գյուղի մոտ, Խամշի վանքում: 1983թ. այն ջարդոտել էին՝ վերածելով մի քանի բեկորի:

Եկեղեցի, 16-րդ դար: Գտնվում է Փոքր Ղարամուրատ գյուղի մեջ: Մի թուրքի կողմից քանդվել են պատերը, մնում են միայն արևելյան ճակատն ու մնացած մասերի հիմնապատերը: Ներսը վերածված է բանջարանոցի:

Եկեղեցի, 16-17-րդ դարեր: Գտնվում է մեծ Ղարամուրատ գյուղում: Քանդել են եկեղեցու արևմտյան և հարավային մասերը: Պահպանվում են միայն խորանի և հյուսիսային ավանդատան մնացորդները: Տարածքի մի մասում բնակելի շենք է կառուցված:

Չարեքավանք, 17-րդ դար: Գտնվում է Գետաբեկի և Դաշքյասանի շրջանների սահմանագլխին Շամխոր գետի ձախ ափին: Վանական խոշոր համալիր է՝ բազմաթիվ կառույցներով: Դրանք բոլորը թուրքերի կողմից 1980-89թթ. օգտագործվում էին որպես անասնապահական համալիր, իրենք էլ մեջն էին բնակվում:

Եկեղեցի, 9-11-րդ դարեր: Գտնվում է Գետաբեկի շրջանի Ղայաքյանո գյուղում, ուր Փառիսոս քաղաքատեղի մնացորդներն են: 19-րդ դարի վերջին այստեղ 12 եկեղեցիներ կային, բոլորն էլ՝ 9-11-րդ դարերի կառույցներ: Այժմ միայն մեկը կա՝ կիսավեր, որը թուրքերը օգտագործում են որպես զուգարան:

Եկեղեցի, 9-11-րդ դարեր: Գտնվում է Բանանց գյուղից (Դաշքյասանի շրջան) 8 կիլոմետր հարավ: 1986-87թթ. բուլդոզերներով մաքրել ու լցրել են ձորը:

Կամուրջ, 12-13-րդ դարեր: Բանանց գյուղի մոտ: Երկաթգծի շինության ժամանակ քանդվել է պայթեցումների հետևանքով:

«Ղոմրադա կարմիր եղջի», 9-10-րդ դարեր: Գտնվում է Չովդառ և Փիբ գյուղերի միջև (Դաշքյասանի շրջան): 1982-83թթ. քանդել են եկեղեցու մուտքը, տապալել հսկայական բարավորը:

Եկեղեցի և գերեզմանոց, 17-18-րդ դարեր: Գտնվում է Դաշքյասանի շրջանի, Անրկայիս Խաչքույաղ գյուղի տարածքում: Հիմնավորապես քանդել են 1970-ական թվականներին շրջանային ղեկավարության կարգադրությամբ (գլխավոր քարտուղար՝ Ասադով):

Եկեղեցի, 16-17-րդ դարեր: Գտնվում է Դաշքյասանի շրջանի, Ցնծահալ գյուղում: 1960-ական թվականներին հիմքից քանդել են ու տեղում դարոց կառուցել: Նույն գյուղի ավերված գերեզմանատան տապանաքարերը դպրոցի մուտքին հարմարեցված են որպես աստիճաններ:

Մատուռ, 12-13-րդ դարեր: Գտնվում է Դաշքյասանի շրջանի Բլոլլու գյուղի տարածքում, 3 կիլոմետր հյուսիս արևելք: 1970-ական թվականներին պայթեցվել է ու վերածվել փլատակների:

Եկեղեցի, 16-17-րդ դարեր: Գտնվում է Աույն շրջանի Գյադամիշ (հնում՝ Գետամեջ) գյուղում: Բացի հյուսիսային պատից՝ մնացածը քանդել են վերջին տարիներին:

Եկեղեցի, 17-րդ դար: Եկեղեցին փլուզելու նպատակով 6 պլուններից 2-ը իսպառ քանդել ու կտրել են հողից: Չմնացան այլ հատվածներում ևս ավերումներ են կատարել: Գտնվում է Դաստափոր գյուղում:

Եկեղեցի, 11-12-րդ դարեր: Գտնվում է Կիրանց գյուղի մոտ: Բարձր էլեկտրահաղորդման սյուն կանգնեցնելու պատրվակով եկեղեցին հիմնավեր են արել 1970-ական թվականների վերջին:

Գերեզմանոց, միջնադար: 1970-ական թվականներին բոլոր տապանաքարերը տեղահան են արել և լցրել մոտակա գետակը՝ Ամրվար գյուղում:

Եկեղեցի, 16-17-րդ դարեր: Շրջկենտրոն Դաշքյասանի եկեղեցին հիմքից քանդել են և տեղում բացել շուկա:

Եկեղեցի, 17-րդ դար: Գտնվում է Վ.Հարհատ գյուղի մոտ: Քանդել են հանքավայրերի շահագործման պատրվակով՝ 1970-ական թվականներին:

Եկեղեցի և գերեզմանոց, 13-րդ դար, Հաչիշեն գյուղից 2 կիլոմետր արևմուտք, խիտ անտառի մեջ: Եկեղեցին քանդել, իսկ գերեզմանոցը տակնուվրա են արել:

Հայրենական պատերազմում զոհվածների հիշատակին կառուցված հուշարձան: Գտնվում է Բանանց գյուղի եզրին: 1969թ. մի գիշերվա մեջ քանդել են շրջանային ղեկավարության կարգադրությամբ: Գործը դատական

ընթացք է ստացել, բայց մեղավորները չեն պատժվել (հուշարձանի հեղինակ՝ ճարտարապետ Ռ.Իսրայելյան):

Սբ.Սարգիս եկեղեցի, 17-րդ դար: Գտնվում է Գանձակ (Գյանջա) քաղաքում: 1980-ական թվականներին կատարվել են «վերանորոգումներ»: Արդյունքում եկեղեցին արտաքուստ երեսպատվել է աղյուսով ու կորցրել հայկական ոճը: Օգտագործվում էր որպես ժողովուրդների բարեկամության պալատ:

Գերեզմանոց, 12-18-րդ դարեր: Այս գերեզմանատան մակերեսը ենթարկվել է մասնավոր հողաբաժանման (քաղաքային խորհրդի որոշմամբ) ու այդ կերպ ավերվել:

Գերեզմանոց, 18-19-րդ դարեր: Գտնվում էր Բաքվում: Այն ավերել, իսկ շիրմաքարերն օգտագործել են «Ինտուրիստ» հյուրանոցից մինչև Կիրովի անվան զբոսայգիի տանող ճանապարհի սանդղղքների շինարարության մեջ:

Թուրքերն այժմ հավանաբար խիստ զբաղված են, իրենց կոչման համեմատ աննախադեպ մեծ ծավալի «աշխատանք» ունեն կատարելու: Չէ՞ որ դեռևս իրենց ձեռքին են ողջ Հյուսիսային Արցախն ու Կուրի ձախակողմյա նախկին հայահոծ շրջանը (էլ չենք խոսում Բաքվի մասին), որտեղ պիտի ցրիվ տան հարյուր-հազարավոր հայոց շիրմաքարեր, հողին պիտի հավասարեցնեն բազմաթիվ եկեղեցիներ ու սրբավայրեր:

Այո, այնտեղ հիմա թուրքն է, ուրեմն ամեն ինչ կավերվի, իսկ կատարված ոճրի մասին ցավոք կիմանանք շատ ուշ, այնպես ինչպես մինչև 1993 թ. չգիտեինք, թե ինչ վիճակում էին հայ մշակույթի հուշարձանները Քյալբաջաքում կամ Ղուբաթլիում, Ջանգելանում կամ Աղդամում: Իսկ այն, ինչ կատարել է թուրքը ազատագրված շրջաններում իր տիրապետության օրերին, ոճիր է ոչ միայն հայերիս, այլև ընդհանրապես մարդկության հանդեպ, քանի որ այն ամենը, ինչն այլևս ջնջված է հողի երեսից, իրավամբ համաշխարհային քաղաքակրթության մաս էր կազմում:

ՀՈՎԻԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԱՀԱԲԵԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱԶԳԱՅԻՆ-
ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԶԵՎ
(19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ – 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ)

19-րդ դարի վերջին, հայ ազգային-ազատագրական շարժման բուռն վերելքի պայմաններում, երբ այդ շարժումը թևակոխում է զինված պայքարի ժամանակաշրջանը, ծնունդ է առնում և հայդուկային շարժման կողքին ազատագրական պայքարի տարածված միջոցներից մեկը դառնում ահաբեկչությունը: Երևույթ, որը որոշակի ընդմիջումներով շարունակում է մնալ 20-րդ դարի հայ կյանքի անբաժան ուղեկիցը, ժամանակ առ ժամանակ իր արձագանքներով հուզելով աշխարհը, ստիպելով բարձրաձայն խոսել իր, որպես գործոճի, գոյության մասին: Ի՞նչ էր հայկական ահաբեկչությունը՝ հայկական կոնկրետ միջավայրում ծնված և ազատագրական շարժման կարիքներով թելադրված պայքարի որոշակի միջոց՞, թե՞ Արևմուտքի 19-րդ դարի հեղափոխական շարժումների բովում ծնված և հայկական միջավայր ներմուծված մի անձամոթ դեղամիջոց՞ իր անկանխատեսելի հետևանքներով: Նպատակահարմար էր այն, որպես պայքարի միջոց, 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի հայ, հատկապես արևմտահայ, իրականության համար: Կարո՞ղ էր այն ազգային կենսական պրոբլեմների լուծման միջոց հանդիսանալ: Որո՞նք էին նրա կիրառման թույլատրելի սահմանները հայ ազատագրական պայքարի պրոցեսում: Արդյո՞ք այն բավարար գոյություն մեծ օգտագործվեց ազատագրական պայքարի գլուխ կանգնած ուժերի կողմից: Այս և նման այլ հարցեր այսօր էլ սպասում են պատասխանի:

1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո հայկական հարցի միջազգայնացումը հույսեր է ներշնչում հա-

յությանը, որ հայկական բարեփոխումների ծրագրի իրագործումը կհանգեցնի հայկական ինքնավարության, իսկ ապագայում նաև անկախ պետության ստեղծմանը: Իր հերթին, զրկվելով եվրոպական տիրույթների մեծագույն մասից, Օսմանյան կայսրությունն ավելի ամուր է կառուցում ասիական նահանգներին, աշխատելով թույլ չտալ այստեղ նոր հույղարիայի ստեղծումը: Այդ խնդրի լուծման ամենահեշտ ուղին համարելով հայության բնաջնջումը և դեռևս 1870-ական թվականների վերջին այն հռչակելով պետական քաղաքականություն՝ թուրք կառավարողները գործողության մեջ դրեցին վարչական, ժողովրդագրական, հարկային և այլ միջոցառումների մի ամբողջ համակարգ՝ նպատակ ունենալով Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումը: Իսկ 1890-ական թվականների կեսերին հայ ազատագրական շարժման դեմ պայքարի պրոցեսում սուլթան Աբդուլ Համիդի օրհնությունը գործողության մեջ է դրվում արևմրտահայտության բնաջնջման ծրագիրը:

Բարեփոխումներն իրականացնելուց թուրք կառավարողների հրաժարվելը, նրանց կողմից ցեղասպանությունը պետական քաղաքականություն հռչակելը և այդ խնդիրների նկատմամբ մեծ տերությունների կրավորական կեցվածքը իրենց կնիքն են դնում հայ ազատագրական շարժման վրա: Նրանում տիրապետող է դառնում «երկաթե շերտի» գաղափարը: 1880-ական թվականների վերջից սկսվում է հայ ազգային-ազատագրական շարժման զինված պայքարի շրջանը: Արևմտահայ ազատագրական շարժումը դեկավարելու և ուղղություն տալու համար հանդես են գալիս հայ քաղաքական կուսակցությունները:

Նման պայմաններում անվերապահորեն հեղափոխության և ապստամբության հետ է կապվում արևմտահայ զանգվածների ազատագրումը և նրանց քաղաքական իդեների իրականացումը: Դա իր արտացոլումն է գտնում նորակազմ կուսակցությունների՝ հնչակյանների և դաշնակցության ծրագրերում: Ազատագրական պայքարի ուղու ընտրությունը բնականաբար առաջադրում է նաև պայքարի միջոցների հարցը: Հայ ազատագրական շարժումը որոնումների անհրաժեշտությունը չզգաց, քանի որ աչքի առաջ էին բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի թարմ օրինակները և դրանց ակնհայտ արդյունքները՝ ի դեմս Բալկանյան նորակազմ պետությունների: Բալկանյան հեղափոխական կազմակերպությունների և ռուսական

¹ Տե՛ս Ծրագիր հնչակեան կուսակցութեան, Լոնդոն, 1897, էջ 10, Ծրագիր Հ.Յ.Դաշնակցութեան, Ժընև, 1906, էջ 11:

«Նարողնայա վոյա» կազմակերպության կողմից մշակված և նրանց պայքարի գործնականում փորձված մեթոդներն են, որ հարմարեցվում են արևմտահայ իրականության պայմաններին: Հայդուկային կոիվները, զինված ապստամբությունները, ինքնապաշտպանական մարտերը, արշավանքները, ասպատակությունները, ահաբեկումներն ու ցույցերը հայ ազատագրական շարժման կողմից որդեգրվում են որպես թուրքական բռնապետության դեմ պայքարի հիմնական ձևեր, հույս ունենալով, որ դրանց ծավալումն ի վերջո կհանգեցնի ընդհանուր զինված ապստամբության և հայկական հարցի դրական լուծման: Հայդուկն ու ահաբեկիչը դառնում են ազատագրական պայքարի գործուն անձերը: «Ստեպ հայդուկ և տերրորիստ նոյնանիչ են,- գրում է Մ. Վարանդյանը,-երկար տարիներ հայ ազատագրական շարժումը կ'ամփոփվի այդ երկու գաղափարներու մեջ: Հայդուկը և տերրորիստը կոչված էին այդ շարժման *ճամբան հարթելու*, անոր ընթացքը դիրացնելու երկրի մեջ և երկրէն դուրս»:

Այսպիսով, 19-րդ դարի վերջին հայ ազգային-ազատագրական շարժման մեջ զինված պայքարի միջոցներից մեկն է դառնում ահաբեկությունը, երևույթ, որը մեր իրականության մեջ արժանացել է ամենատարբեր ու հակասական գնահատականների՝ անքնադատ հիացմունքից մինչև բացարձակ ժխտական վերաբերմունքը:

Ահաբեկությունը որպես զինված պայքարի միջոց որդեգրվում է ազգային կուսակցությունների կողմից և տեղագրվում նրանց ծրագրերում կուսակցությունների ստեղծման պահից սկսած: Հնչակյաններն այն համարում էին թուրքական բռնապետության դեմ պայքարի արդյունավետ միջոցներից մեկը: «Տեոթական գործողութիւն, իբրև պատիժ թիւրք բռնաւորներին, որպէս և լրտեսներին, մատնիչներին, դաւաճաններին,- ազդարարում էր հնչակյան ծրագիրը,- Տեոթը պետք է լինի յեղափոխական կազմակերպութեան ինքնապաշտպանութեան միջոց և հասարակութեանը բռնաւորների ու վատերի գործերից պաշտպանելու համար մի զէնք»:

Նույն ոգով է արտահայտվում նաև դաշնակցության ծրագիրը: «Կոի միչէ և ահաբեկել կառավարութեան պաշտօնեաները, մատնիչները, դավաճանները, վաշխառուները և ամեն տեսակ հարստահարիչները... Կառավարութեան

¹ Միքայէլ Վարանդեան, Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Երևան, 1992, էջ 176-177:

² Ծրագիր հնչակեան կուսակցութեան, էջ 10:

հիմնարկութիւնները ենթարկել անբռնաբերու և կողոպտումներու»,- ասվում էր նրանում: Թեև պետք է խոստովանել, որ կուսակցությունների ծրագրերում ահաբեկչությունը որպէս պայքարի միջոց միայն ընդհանուր գծերով էր ներկայացվում: Միայն հետագա տարիներին, ազատագրական պայքարի պրոցեսում ու նրա դասերի ազդեցությամբ որոշակիորեն ճշգրտվում են ահաբեկչության առանձին ձևերի կիրառման նպատակահարմարության և այլ հարցեր:

Ինչի՞ արդյունք է հայ ահաբեկչությունը: Այն օտար (ոռու նարողնիկների) փորձի սուկ մեխանիկակա՞ն, անքննադա՞տ կիրառումն էր հայ իրականության մեջ՝ մեր ժողովրդի, հատկապէս արևմտահայության համար իր ծանր հետևանքներով, ինչպէս պնդում են առանձին հեղինակներ², թե՞ օրինաչափ ծնունդը 19-րդ դարի վերջի հայկական միջավայրի, բնական պատասխանն այն բռնությունների, ճնշումների ու հարստահարությունների, որոնց ենթարկվում էր հայությունը Օսմանյան կայսրությունում: Հնարավոր չէ ժխտել հայ ազգային կուսակցությունների և նրանց ծրագրերի ազգակցությունը նարողնիկական գաղափարախոսության հետ: Անատարկելի են նաև նրանց միջև եղած սերտ կապերը: Ի վերջո հայ քաղաքական կուսակցությունների շատ ղեկավարներ պարզապէս դաստիարակվել և որպէս հեղափոխականներ ձևավորվել են ցարիզմի դէմ «Նարողնայա վոյա»-ի մղած հերոսական պայքարի անմիջական ազդեցությամբ: Բնական էր, որ այդ հեղափոխական դաստիարակությունը, պայքարի ձևերն ու մեթոդները և մասնավորապէս ցարիզմի դէմ ահաբեկչական պայքարի փորձը, չպետք է դեն նետվէին և պետք է այս կամ այն չափով օգտագործվէին հայ ազատագրական պայքարի գործնականում: Այդքանով հանդերձ, կարծում ենք, ճիշտ չէ քաղաքական կուսակցությունների, հատկապէս դաշնակցության կողմից ազատագրական պայքարի պրոցեսում իրականացված ահաբեկչական գործունեությունը բնութագրել որպէս նարողնիկության փորձի սուկ մեխանիկական կիրառություն:

Նախ՝ նարողնիկական ահաբեկչությունն ուներ հստակ արտահայտված սոցիալական ուղղվածություն և երկրորդ՝ ունենալով հարձակողական բովանդակություն, այն ի վերջո նպատակ էր հետապնդում փոխելու Ռուսաստանի քաղաքական համակարգը: Միևնույն ժամանակահատվածում հայ ի-

րականության մեջ հետապնդում էր ազգային-ազատագրական խնդիրներ, և, որպէս կանոն, սահմանափակվում ինքնապաշտպանության ու վրիժառության շրջանակներում:

Դարեր շարունակ ժողովուրդների հարստահարումն ու կողոպուտը, հանդնդհանուր կաշառակերությունը, օրենքի, կարգ ու կանոնի իսպառ բացակայությունը: Աբդուլ Համիդի գաղափարության տարիները գալիս են ավելի ծայրահեղ դարձնելու գոյություն ունեցող իրավիճակը: Հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարին որպէս պատասխան տիպական են դառնում զանգվածային ջարդերը, մասսայական սպանություններն ու խժոժությունները: Օսմանյան կայսրությունը վերածվել էր բացահայտ ոստիկանական պետության: Համատարած բանտարկություններ, արտար ու կախաղաններ: Ամենուրեք վիստում էին ամենագոր սուլթանի բարեհաճությունը վայելող լրտեսներն ու մատնիչները: Հայերի համար, այս բոլորից բացի, չարիք են դառնում նաև քրդերից հավաքագրված համիդիեզ զորագնդերը: Իր ձեռքում կենտրոնացնելով ամենագոր ահաբեկչական քաղաքականություն հպատակ ժողովուրդների, հատկապէս հայության նկատմամբ՝ խեղդելով ընդհանուր առմամբ ամենաչնչին փորձն անգամ: Թուրքական մղձափակչի այդ մթնոլորտում էլ ծնունդ է առնում հայկական ահաբեկչությունը, որպէս ժողովրդական վրեժխնդիր պոթկումի արտահայտություն: Օտար հողի ծնունդ և խաղաղ պայմաններում հայ կյանքին միանգամայն խորթ ու օտար ահաբեկչությունը բռնության ու հալածանքի օրերին դառնում է հայության համար անխուսափելի ու նպատակահարմար է հայության համար անխուսափելի ու նպատակահարմար գործելակերպ: Վրեժի ու հատուցման գգացում, ազատության ծարավ, ոտնակոխ, անարգված արդարության պահանջ՝ ահա նրան սնուցող կելուքները: Դրանք էին, որ ուժ ու համարձակություն տվեցին երբեմնի ստրուկ ու խոնարհ զանգվածներին, որոնց շարքերից շարան-շարան դուրս նետվեցին ժողովրդական վրիժառուները՝ իբրև ահաբեկչության անվեհեր մարմնացանոցներ: Հայ վրիժառուն սառնամիտ մարդասպան չէր, այլ գաղափարապաշտ զինվոր, որ պատրաստ էր գնալ ստույգ մահվան՝ հանուն ազգային իդեալների իրականացման և ոտնահարված իրավունքների վերականգնման: Երիցս իրավացի էր Այնուրին, երբ գրում էր հետևյալ տողերը. «...հարածների դէմ, այլևս մերկ պարանոցներ չեն ձգած, ինչպէս երբեմն, և ոչ էլ ստրուկների խոնարհ գլուխներ: Հարածի դէմ հարած, մէկին երկու, մէկին երեք,- ահա օրայ նշանաբանը, յեղափո-

¹ Մրագիր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, էջ 14:

² Տե՛ս Լեօ, Թիրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հ. Բ., Փարիզ, 1935, էջ 10: Լեւոն Չորմիսեան, Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հ. Բ., Պէրոյո, 1974, էջ 299-301:

խական մարտի ընդունված բանաձևը: Տերրորը-մեկն է այդ բանաձևերից: Նա յեղափոխության փայլը չէ, այլ կենդանի, անցանկալի, նոյնիսկ տգեղ նրա գեղեցիկ ճակատի վրա, բայց անխուսափելի, իբրև արդիւնք այն պայմանների, որոնց ստեղծողն ու սնուցանողը ինքը բռնապետութիւնն է, իր ապակաւոր ռեժիմով, բռնատրների իր հսկայամարմին լեգեոնով»: Այս տողերը միանգամայն համապատասխանում էին 1890-ական թվականների այն պայմաններին ու մթնոլորտին, որոնք ստեղծվել էին Օսմանյան կայսրությունում և որոնց ծնունդն էր նաև հայ ահաբեկչությունը:

Կանցնեն տարիներ: Կգա 1903 թվականը, և այս անգամ արդեն կովկասը ականատես կլինի ցարական բռնակալության դեմ հայ ահաբեկչության հանդուգն ձեռնարկների՝ որպես պատասխան ցարական իշխանությունների վարած հայաահալած քաղաքականության, որպես արդյունք հայության ամենատարրական իրավունքների ու ազատությունների ոտնահարման: Ու նորից կհաստատվի այն պարզ ճշմարտությունը, որ հայ ահաբեկչությունը ծնվում է այնտեղ, որտեղ օրվա պահանջներն են վրիժառությունն ու հատուցումը, որտեղ արդարությունը տկար է ու ոտնահարված:

Ի՞նչ տեսքով պետք է որդեգրվեր ահաբեկչությունը հայ ազատագրական շարժման կողմից: Ընդունելի՞ էին նրա համար աշխարհին հայտնի և այլ ժողովուրդների ու քաղաքական ուժերի պայքարի գործնականում արդեն փորձարկված պայքարի ձևերն ու մեթոդները: Կիրառելի՞ էին արդյոք այդ միջոցները Օսմանյան կայսրությունում, որն իրենից ներկայացնում էր էթնիկական, կրոնական, մշակութային, տնտեսական ու քաղաքական հակասությունների մի բարդ հանգույց: Այս և նմանատիպ հարցերի պատասխանները միանգամից չէ, որ գտնվում էին: Ավելի հաճախ դրանք ճշգրտվում էին ազատագրական պայքարի ընթացքում: Եվ սակավ չէին դեպքերը, երբ այդ ճշգրտումները կատարվում էին դառը դասերի գնով:

Ամբողջությամբ վերցրած ընդունելի է ազատագրական պայքարի պրոցեսում ահաբեկչության հնարավոր ձևերի այն տարբերակումը, որն առաջարկում է Բուրեմը՝ Նրա կարծիքով ահաբեկումներն ըստ բնույթի բաժանվում էին արտաքին-քաղաքականի և ներքին-ազգայինի: Արտաքին-

քաղաքական ահաբեկումներն իրենց հերթին բաժանվում էին 3 խմբի՝

ա/ զանգվածային ահաբեկում,

բ/ պետական պաշտոնյաների սանձում,

գ/ պետական խարիսխների քանդում:

Ներքին-ազգային ահաբեկումները նույնպես բաժանվում էին 2 խմբի՝

ա/ թշնամու հետ սեփական ազգի դեմ բացեփաց համագործակցող անձի կամ խմբի ահաբեկում,

բ/ մատնիչների ու դավաճանների ահաբեկում:

Ակզբից նեթ հայ ազատագրական շարժումը ընդունելի համարեց ներքին թշնամիների՝ լրտեսների, մատնիչների, դավաճանների, թշնամու հետ համագործակցողների ահաբեկումը: Ահաբեկման այս ձևը հատկապես տիպական էր 1890-ական թվականների առաջին կեսին (մինչև Օսմանյան դրամատան գրավումը), թեև հետագա տարիներին էլ նրա կիրառման պրակտիկան շարունակվում է:

«Դրօշակ»-ն այդ տարիներին բացահայտորեն ազդարարում էր, որ «... լրտեսները, դավաճանները արժանի են պատժի, արժանի են մահի: Արժանի են պատժի այն ամենքը, որոնք իրանց սեփական շահի համար զոհում են ընդհանրության շահերը. արժանի են մահի ամենքը, որոնք «ես»-ի համար ոլորակոյս են անում մեր հարազատ Մօր աբիւնն ու հոգին»: Ահաբեկման այս ձևը ինքնապաշտպանական տակտիկայի դրսևորում էր: Պատժիչ, վրիժառուական նպատակներ հետապնդելով հանդերձ՝ նրա իմաստը դրանով չէր սահմանափակվում: Ներազգային միջավայրում այն ստանում էր բարոյական մեծ նշանակություն: Հայտնի մատնիչի, դավաճանի կամ լրտեսի հրապարակային պատիժը քաջալերում էր մասսային, նրանից վաճում միայնության ու անհուսության զգացումը, կազդուրում ներազգային մթնոլորտը, ավելի կազմակերպում և համախմբում այն: Մյուս կողմից նման ահաբեկումները սաստում էին պոտենցիալ մատնիչին, դավաճանին ու լրտեսին, ազդարարելով, որ ազգադավ ոչ մի արարք անպատիժ չի մնա և հայ վրիժառուի պատժիչ ձեռքը անհրաժեշտության դեպքում կհասնի նաև իրենց:

Յուրաքանչյուր ահաբեկումից հետո կատարվող զանգվածային ձերբակալությունները բնականաբար դնում են ահաբեկումների նպատակահարմարության հարցը: Սակայն այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուր մատնիչի, լրտեսի ու

¹ Է. Ակնուճի, Դեպի կոն, Ժընև, 1904, էջ 265-266:

² Տե՛ս Թուրէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 1, Երևան, 1990, էջ 92:

¹ «Դրօշակ», 1893, № 4:

դավաճանի ոչնչացումը ոչ պակաս թվով անմեղ մարդկանց փրկություն էր նշանակում, միանգամից վճռում է հարցը հօգուտ ահաբեկման: Բնագողով դա ընկալում էր նաև ժողովուրդը, որի համակրանքը մեծամասամբ ահաբեկիչների կողմն էր լինում: Պատահական չէ, որ թեև նմանատիպ ահաբեկումների մեծագույն մասը կատարվում էր օրը ցերեկով, բոլորի աչքի առաջ, սակայն հանդուգն վրիժառուներին մեծամասամբ հաջողվում էր առաջադրանքը կատարելուց հետո բարեհաջող հեռանալ ու գերծ մնալ ձերբակալություններից:

Միայն Օսմանյան դրամատան գրավմանը նախորդած ամիսներին Պոլսում հայ վրիժառուների դատաստանին արժանացան լրտես Արտաշեսը, ոստիկանության կոմիսարներ Հաճի Տիգրանն ու Մարգարը, մատնիչ, վիրաբույժ Մկրտիչ Թությունջիկը, նախկին վարդապետ, դավաճան ու մատնիչ Մամբրեն, լրտես Հովհաննեսը և ուրիշներ, որոնք պատճառ էին դարձել ինչպես իրենց նախկին ընկերների, այնպես էլ հարյուրավոր միանգամայն անմեղ հայերի ձերբակալության ու մահվան: Սակայն ահաբեկման նման ձևը չէր սահմանափակվում միայն Պոլսի շրջանակներով և ավել կամ պակաս չափերով կիրառվում էր նաև Արևմտյան Հայաստանի բոլոր անկյուններում՝ բնականաբար առավել արդյունավետ լինելով այնտեղ, ուր ավելի լավ էր կազմակերպված ազատագրական շարժումը: 1890-ական թվականներին հայ վրիժառության զոհ են դառնում Շապին-Գարահիսարում լրտես Հաճի Կարապետը, Վանում՝ մատնիչ ու լրտես Նշան Թարգիբաշյանը, Գևորգ Չրաղյանը, Հովհաննես Տեր-Պողոսյանը, դավաճան ու մատնիչ Կարապետ Աճեմյանը (Բաշո/), Կարինում՝ մատնիչ Հարություն Տեր-Սարգսյանը, Երզնկայում՝ Արմենակ Հայկունին, Մշո դաշտում՝ մատնիչ ռես Կրպոն, դավաճան ու մատնիչ Տեր Բարսեղ քահանան, Բաղեշում՝ մատնիչ ու լրտես Խաչիկ Բախայանը, Ս. Կարապետ վանքի նախկին միաբան Կարապետ վարդապետ Եսայանը և ուրիշներ: Վերջին երկուսը ժամանակին ամեն ինչ արել էին միջազգային քննիչ հանձնաժողովից Սասունի ջարդերը թաքցնելու համար, իսկ հետագայում համագործակցելով թուրքական ոստիկանության հետ՝ պատուհաս էին դարձել Տարոնի հայության համար:

Վերը նշված տարիներին և հետագայում իրականացված նմանատիպ ահաբեկումների սոսկ թվարկումն անգամ անհնար է: Պարզապես նշենք, որ մինչև երիտթուրքական հեղաշրջումը Արևմտյան Հայաստանում կատարված նմանատիպ վերջին նշանավոր ահաբեկումը կապված էր Դավոյի դավաճանության հետ: Չմտնելով այդ պատմության

մանրամասնությունների մեջ՝ նշենք, որ ահռելի էին Դավոյի դավաճանության նյութական ու բարոյական հետևանքները: Գաղտնի զինապահեստների մատնության հետևանքով թշնամու ձեռքն է անցնում Վանի դաշնակցական կազմակերպության մի քանի տարիների լարված ու տքնաջան աշխատանքի արդյունքը՝ հարյուրավոր հրացաններ, 600000 փամփուշտ, հարյուրավոր կիլոգրամ պայթուցիկ նյութ, վառոդ և այլն: Բանտ են նետվում նաև կազմակերպության շատ ղեկավարներ: Ոչ միայն Վանի դաշնակցական կազմակերպությունը, այլև հայ ազատագրական շարժումը ստանում են հարվածներ, որոնց հետևանքները հետագայում էլ զգացնել էին տալիս: Դավոյի ահաբեկումը կենսական անհրաժեշտություն էր: Այն վրիժառությունից բացի նաև բարոյա-հոգեբանական մեծ նշանակություն ունեցող ճշված վիճակում գտնվող Վանի հայության համար: Ի վերջո, վրեժխնդրական այդ ակտը 1908 թ. մարտի 10-ին փայլուն իրականացնում է 18-ամյա Տաճատ Թերլեմեզյանը:

Արևմտահայ իրականության մեջ հարյուրներով են հաշվվում ներազգային կյանքում իրականացված անհատական ահաբեկումները: Ցավոք դրանց մեջ եղել են նաև դեպքերի հետագա ընթացքով չարդարացված ահաբեկման օրինակներ: Ժամանակի ընթացքում չեն հաստատվել առանձին անձանց ներկայացված մեղադրանքները: Սակավ չէին դեպքերը, երբ դավաճանություն էր համարվում պարզապես զգուշավորությունը, այլախոհությունը և պայքարի արմատական գործելակերպը չապշտպանելը: Որոշ դեպքերում ահաբեկումը դառնում էր միջկուսակցական հարաբերությունները պարզելու միջոց՝ ավելի սրելով նրանց միջև ամենևին էլ ոչ բարեկամական հարաբերությունները: Այլ կերպ ասած, միշտ չէ, որ ահաբեկչական ձեռնարկները արդարացված էին և ժամանակի հրամայականն էին հանդիսանում: Նման չարդարացված ահաբեկումների թվին պետք է դասել, օրինակ՝ Արամ Արամյանի կողմից Խաչատուր Վերեքյանի ահաբեկումը Կարինում, Պոլսի պատրիարք Մ. Օրմանյանի ահաբեկման անհաջող փորձը 1903 թ. հունվարի 6-ին Գում Գափուի եկեղեցում և այլն: Անշուշտ, թուրքական դաժան իրականության պայմաններում, երբ յուրաքանչյուր հապաղում ու վրիպում կարող էին ծանր անդրադառնալ ազատագրական պայքարի ընթացքի վրա, իսկ ճշմարտության լիովին բացահայտումը կամ անհնարին էր, կամ էլ տևական ժամանակի հարց, դժվար էր ազատագրական պայքարի գլուխ կանգնած ուժերից պահանջել բացարձակ անսխալականությունը այնտեղ, որտեղ թույլատրելի ու անթույլատրելիի, արդարացվածի ու չարդարացվածի

միջև սահմաններն անորոշ էին, հաճախ պարզապես անտեսանելի: Ուստի, մասն վրիպումներով հանդերձ, ներագրային պայմաններում գործադրված ահաբեկչությունը ամբողջությամբ վերցված արդարացված էր: Հիմնված լինելով ինքնապաշտպանական սկզբունքների վրա՝ այն իր էությանը հարձակողական չէր և ազգային գլոբալ խնդիրների լուծման արդյունավետ միջոց չէր կարող լինել: Սակայն, այն, դրանով հանդերձ, պայքարի ոչ ցանկալի համարվող այն միջոցներից մեկն էր, առանց որի չէր կարող հաջողության հույս ունենալ որևէ ազգային ազատագրական շարժում, այդ թվում նաև հայկականը:

Ինչ վերաբերում է արտաքին-քաղաքական ահաբեկմանը, ապա հայ ազատագրական շարժումը հենց սկզբից կանգնում է նրա առանձին ձևերի կիրառման հարցում տարբերակված մոտեցում ցուցաբերելու անհրաժեշտության առաջ: Օսմանյան կայսրությունը հայ ազատագրական շարժման դեմ պայքարում իր համար զենք էր ընտրել զանգվածային ահաբեկման քաղաքականությունը, փորձելով այդ եղանակով կանխել հայկական հարցի բնականոն և արդարացի լուծումը: Այդ զանգվածային ահաբեկման արդյունքներն էին 1894-96 թվականների Համիդյան ջարդերը, ապա Առաջին աշխարհամարտի տարիներին իրականացված Մեծ եղեռնը: Սկզբունքորեն այլ էր հայ ազատագրական շարժման վերաբերմունքը զանգվածային ահաբեկման հարցում: Ազատագրական շարժման ողջ ընթացքում հայ քաղաքական ոչ մի հոսանք կամ կուսակցություն մտքով անգամ չանցկացրեց դիմել զանգվածային ահաբեկման: Իրավացի է Ռուբենը, երբ գրում է, որ դրա «...պատճառը պետք է որոնել ոչ այնքան հայ ժողովրդի անկարողության կամ միայն մարդասիրական զգացմունքներէն տարրած լինելու մէջ, այլ գլխատրապես այն սկզբունքին մէջ, թէ յոռի վարչութեանց պատասխանատուութիւնը ոչ թէ զանգուածն է, այլ իշխանութիւնը...»: Հայ ազատագրական շարժումը զանգվածային ահաբեկման հարցում առաջնորդվում էր այն սկզբունքով, որ այն ոչ միայն աննպատակ է ու կորստաբեր, այլև հակամարդկային բարբարոսություն է: Եվ պատահական չէ, որ Խանասորի ահաբեկչական ու պատժիչ արշավանքի օրերին հայությունը ստեղծում և այսօր էլ առանձնակի հպարտությամբ երգում է՝ «Կանանց երբեք ձեռք տալու չէ վրեժխնդիր ջան ֆիտան» տողերը:

Սկզբնապես միանշանակ ձևով չի ընդունվում նաև թուրք պաշտոնյաների անհատական ահաբեկման խնդիրը: ՀՅԴ առաջին ընդհանուր ժողովում՝ 1892 թ., երբ քննարկ-

վում էին տակտիկայի հարցեր և երբ ակնհայտ էր տվյալ պայմաններում ընդհանուր ապստամբության անհնարինությունը, պաշտոնյաների անհատական ահաբեկման առաջարկով հանդես եկավ կարինի պատգամավոր Արամ Արամյանը (Աշոտ-Թաթույ): «Այդ բոլորի փոխարեն, - պնդում էր նա, - պետք է ընդունել գործունեության մի այլ սիստեմ, այն է՝ անհատական տեղոր, ուղղված կատավարութեան կեղեքիչ պաշտօնեաների ու ամէն մի ճնշողի դէմ: Թող տեղորստի պարտքը լինի վերջ դնել բռնատրների կեանքին եւ սպանութիւնը կատարելուց յետոյ երբեք փախուստ չտալ, այլ կանգնել տեղնուտեղը եւ յայտարարել, որ ինքն է կատարողը, առանց ուրիշների մասնակցութեան եւ դրրդման, որպէսզի իր պատճառով չվնասեն դրիշները, շատ անգամ ամբողջ գիւղեր ու համայնքներ»: Սակայն Բրիտանական Միջազգային վկայությամբ ընդհանուր ժողովը մերժել է Արամ Արամյանի վերոհիշյալ առաջարկները:

Նման գործելակերպից ձեռնպահ են մնում նաև ազատագրական շարժման մասնակից մյուս ուժերը: 1890-ական թվականների առաջին կեսին ընդհանուր առմամբ զգուշավոր վերաբերմունք կար այս հարցում: Կույր ահաբեկումը, որևէ պաշտոնյայի ոչնչացումը միայն այն բանի համար, որ նա պաշտոնյա էր և ներկայացնում էր ատելի բռնապետությունը, համարվում էր անթույլատրելի և անհարիր ազատագրական պայքարի նպատակների: Այդ կարգի ահաբեկումը ոչ միայն անթույլատրելի էր զուտ մարդկային առումով, այլև խիստ փտանգավոր իր հետևանքներով: Եթե, այնուհանդերձ, լինում էլ էին մասն ահաբեկման առանձին օրինակներ, ապա դրանք որպես կանոն ուղղված էին լինում ոչ բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաների, ոստիկանների, ոչ հայազգի լրտեսների, իսկ Արևմտյան Հայաստանում նաև առանձին քրդերի դեմ, որոնք մինչ այդ աչքի էին ընկել դաժանությամբ կամ մասնակից էին հայության դեմ կատարված հանցագործությունների:

Այս ֆոնի վրա թերևս բացառություն պետք է համարել 1895 թ. մայիսին մեծ տերությունների կողմից Աբդուլ Համիդին ներկայացված բարենորոգումների ծրագրին հաջորդած լարված սպասման մթնոլորտում դաշնակցական ահաբեկիչների կողմից 1895 թ. սեպտեմբերի 20-ին Տրապիզոնում Վանի կուսակալ Բահրի փաշայի ահաբեկման փորձը, որի հետևանքով նա և Տրապիզոնի գնդկորական հրամանա-

¹ «Դրոշակ», 1899 թ., № 8:
² Տե՛ս նույն տեղում:

¹ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 94:
48

տար ֆերիկ փաշան վիրավորվեցին: Մի կողմ թողնելով այդ ձեռնարկի իրականացման հետ կապված գուտ տեխնիկական բնույթի հարցերը՝ նշենք, որ նպատակահարմարության տեսանկյունից այն արդարացված չէր: Դրանից ընդամենը 3 շաբաթ առաջ տեղի մուտուցված ամբոխի խիստ զրգովածության պատճառով Տրապիզոնի դաշնակցական կոմիտեն վերջին պահին խելամտորեն հետաձգել էր Հայաստանի «բարենորոգիչ», հայկական ջարդերի կազմակերպիչ Օաքիր փաշայի ահաբեկումը, որն ի վերջո այդպես էլ չիրագործվեց: Նման պայմաններում մեկ այլ, թեկուզև ջարդարար բարձրաստիճան պաշտոնյայի ահաբեկումը, այն էլ Պոլսում տեղի ունեցած Բապը Ալիի դեպքերից ընդամենը 2-3 օր հետո, սպառնում էր կայծի դեր խաղալ: Թուրքական իշխանությունները օգտագործեցին այդ դեպքը Տրապիզոնի հայության մի քանի օր անց տեղի ունեցած ջարդն արդարացնելու համար:

Արդարացված չհամարելով Բահրի փաշայի ահաբեկման փորձը՝ անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, սակայն, որ այն Տրապիզոնի հայության ջարդերի պատճառը չէր: Այդ ահաբեկումը կարող էր այնպես էլ տեղի չունենալ, եթե Բահրի փաշան Պոլսից վերջին պահին Տրապիզոնում մնալու հրահանգ չստանար և չթողներ իրեն Պոլիս տանող իտալական նավը: Բապը Ալիի դեպքից հետո, Արևմտյան Հայաստանում և հայաբնակ այլ վայրերում սկսված մասսայական ջարդերի պայմաններում այդ փաստը, կարծում ենք, ավելի քան խոսում է և լրացուցիչ մեկնաբանության կարիք չի գգում: Տրապիզոնի հայության ջարդը, ինչպես և հայաբնակ մյուս վայրերի ջարդերը, կանխորոշված էին, իսկ նման դեպքերում առիթ գտնելը դժվար չէր:

Բահրի փաշայի ահաբեկման հաջորդած տարիներին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում չենք հանդիպում վրիժառության նպատակներով բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաների անհատական ահաբեկման դեպքերի: Դա բացատրվում է ոչ թե նրանով, որ նման պատժի արժանի, հայության դեմ դաժան արարքներով աչքի ընկած պաշտոնյաներ չկային, ընդհակառակը, հատկապես 1894-96 թվականների իրադարձություններից հետո նման անձանց թիվը չափից ավելի շատացել էր, այլ այն հանգամանքով, որ ահաբեկման նման ձևը Արևմտյան Հայաստանի կոնկրետ պայմաններում համարվում էր ոչ նպատակահարմար և անցանկալի: Եթե այդ տարիներին մենք այստեղ տեսնում էլ ենք արտաքին ահաբեկման օրինակներ, ապա դրանք, որպես կանոն, սահմանափակվում են քուրդ բեկերի, աղա-

ների և ստորին պաշտոնյաների համեմատաբար նեղ շրջանակով: Դա առաջին հերթին բացատրվում է նրանով, որ քուրդ ցեղապետի կամ աղայի ահաբեկումը համեմատաբար ավելի մեղմ էր ընկալվում իշխանությունների կողմից, քան թուրք պաշտոնյայինը: Եվ երկրորդ, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հենց քրդական վերնախավն էր գլխավորապես հանդես գալիս հայությանը տնտեսապես հարստահարողի և հայ ազատագրական շարժման հակառակորդի դերում: Հետևաբար հենց նրա առավել դաժան ներկայացուցիչների դեմ պետք է ուղղվեր հայ վրիժառուի արդարադատ ձեռքը: Նման ահաբեկումները որոշ չափով զգաստացնում էին քրդերին, նրանց աղաներին ու բեկերին հարկադրում ավելի զգույշ լինել և սահմանափակել իրենց հայ հպատակների կեղեքումը:

Այսպիսով, իրենց պատժիչ հետևանքներով հանդերձ, քրդական վերնախավի առավել դաժան ներկայացուցիչների ահաբեկումը անհրաժեշտ էր և նպատակահարմար: Այս տեսանկյունից էլ պետք է գնահատել Նորադուզի Օաքիր աղայի, Աղբյուր Սերոբի դահիճ Բշարե Խալիլի, Քոթանենց Օերիֆ աղայի, Բալաքցի աշիրեթապետ հաճի Ֆերո աղայի, Մշո հայության կատաղի դահիճ Խալիլ Լֆենդու և տասնյակ այլ մեծ ու փոքր աղաների ու բեկերի ահաբեկումները:

Ինչ վերաբերում է նման ահաբեկումներին պարտադիր հաջորդող պատժիչ գործողություններին, ապա պետք է ընդունել, որ ազատագրական պայքարի ընթացքում գոհերն անխուսափելի էին: Առանց դրանց Օսմանյան կայսրությունից դեռևս ոչ մի ժողովուրդ ազատություն ձեռք չէր բերել, և հայերը երջանիկ բացառություն չէին կարող լինել:

Օսմանյան կայսրությունում հայկական ահաբեկչությունն, այնուհանդերձ, չսահմանափակվեց սուսկ ինքնապաշտպանական ու վրեժխնդրական շրջանակներով: Եղան նաև պետական խարիսխների խարխլման նպատակով կազմակերպված հարձակողական ու ցուցական բնույթի ակտեր, որոնք կազմակերպման մասշտաբներով, հարվածի թափով և ունեցած արձագանքներով գալիս էին նսեմացնելու պայքարի մի՞նչ այդ եղած ամենահանդուգն ու հերոսական դրվագները: Լուրջամբ վրեժխնդրական լինելով հանդերձ, դրանք դուրս էին գալիս գուտ ինքնապաշտպանական շրջանակներից և փորձում դառնալ Հայկական հարցի լուծման ազդու միջոց: Նման ձեռնարկներին բնորոշ էին որոշ ընդհանուր բնութագրիչ գծեր:

Նախ, դրանց իրականացման վայր էր ընտրվում ոչ թե բուն Արևմտյան Հայաստանը, այլ Օսմանյան կայսրության սիրտը՝ Պոլիսը և մասամբ ծովեզրյա կենտրոնները: Դա

¹ Տե՛ս «Դրօշակ», 1902թ., № 5:
50

բացատրվում էր ազատագրական շարժման այդ շրջանին բնորոշ ուղղվածությունը: Ազատագրական պայքարի գլուխ կանգնած ուժերը՝ հնչակյանները, պայա դաշնակցականները հայկական բարենորոգումների իրականացումը կապում էին Թուրքիայի գործերին մեծ տերությունների անմիջական միջամտության հետ: Հայկական հարցը կարճ ժամանակում լուծելի հարց էր համարվում և բավարար էր համարվում արտաքին միջամտության հրահրումը՝ դրա առաջ լուծման համար: Պոլիսը և ծովեզրյա քաղաքները, որտեղ առավել սերտ էին միահյուսված մեծ տերությունների տնտեսական ու քաղաքական շահերը և որտեղ յուրաքանչյուր փոքր միջադեպ անմիջապես արձագանք էր գտնում Եվրոպայում, հարմար էին համարվում ուժերի ու միջոցների նվազագույն վատնումով ցանկալի միջամտությունն առաջ բերելու համար: Միևնույն Արևմտյան Հայաստանում կատարվող դեպքերը, հետևանքներից ու մասշտաբներից անկախ, բավականին ուշ և խղճուկ տեսքով էին արձագանքվում Եվրոպայում և չէին կարող միջամտություն դրդողի դեր խաղալ:

Երկրորդ, ահաբեկչական այդ ձեռնարկներն իրականացնելիս առաջին անգամ և մեծ չափերով օգտագործվում են ռումբեր, ուժանակ և այլ պայթուցիկ նյութեր, որից մինչ այդ հայ հեղափոխականները, հատկապես դաշնակցությունը, խուսափում էին և որոնց ավերիչ հետևանքներն ու հոգեբանական ազդեցությունը ավելի քան զգալի էին:

Վերջապես այդ ձեռնարկներին բնորոշ էր մասշտաբայնությունը: Դրանցից յուրաքանչյուրն առնվազն մի քանի ամիսների տքնաջան աշխատանքի ու զգալի նյութական միջոցների ծախսման արդյունք էր և նախատեսում էր միաժամանակ կամ միմյանց հաջորդող, գրեթե հավասարարժեք մի քանի հարվածներ, որոնց տեխնիկական հստակ իրականացումը կարող էր հանգեցնել փոխարի ավերիչ հետևանքների:

Նման ձեռնարկներից առաջինը և ամենանշանավորը Օսմանյան դրամատան գրավումը և դրան ուղեկցող ռումբային կոիվներն էին Պոլսում: Ի՞նչ էր այն՝ վրեժխնդրական ա՞կտ, արտաքին միջամտություն հրահրող դավադրական, ահաբեկչական միջոցառու՞մ, թե՞ ապստամբությունն օսմանյան բռնապետության դեմ: Այդ հարցը պարզելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ այն ընդհանուր բարոյա-հոգեբանական մթնոլորտին, որում գտնվում էին արևմտահայությունը և հայ ազատագրական շարժումը այդ գաղափարը հղանալու պահին:

1895-96 թվականներին հայ ազատագրական շարժման դեմ պայքարի պրոցեսում Աբդուլ Համիդը գործնականի է 52

վերածում թուրքական պետության կողմից ավելի վաղ որդեգրված ցեղասպանության քաղաքականությունը: Այդ պայմաններում է, որ հղացվում է գաղափարը: Եվ նախապես այն չէր կարող լինել որևէ այլ բան, բացի վրեժի գաղափարից: «Երբ 95 և 96 թվականներին արյան մի ամբողջ ծով էր պատել Հայաստանին, գրում է Քրիստափոր Միքայելյանը, և երբ հայությունը, եթե նա ստրկածին արարածների մի զանգված չէր, պիտի բռնկված լիներ վրեժի միակ հասկանալի զգացմունքով, պիտի դառնար վրեժի մի անվերջ աղաղակ, այդպիսի մի վայրկյանում, ասում ենք, լուրջությունը պիտի նշանակեր միայն և միայն ամբողջ ազգի կատարյալ բարոյական անկումը և հեղափոխական շարժման կատարյալ սնանկությունը»:

Վրեժ: Այդ էր պահանջում երկրում և արտասահմանում գտնվող այն գիտակից երիտասարդությունը, որի համար թանկ էր հայրենիքի ու հայության գաղափարը: Դա խոստովանում է նաև Օսմանյան դրամատան գրավման ապագա ղեկավարներից մեկը՝ Արմեն Գարոն: «...Ինձ համար անկարելի էր անտարբեր հանդիսատեսի դերին մեջ մնալ, երբ մեր ցեղին գոյութեան խնդիրն էր դրուած, գրում է նա, ուսումնա կը թողնէի վրեժխնդրութեան համար...»:Նա վկայում է նաև, որ Պոլսում ուժանակի ու ռումբերի գործածությամբ վրեժխնդրության ակտ կազմակերպելու գաղափարը ծնվել է դեռևս 1895 թ. դեկտեմբերին՝ նույն տարվա հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին տեղի ունեցած ջարդերի անմիջական ազդեցության տակ:

Նախապես ճշգրտված պլան չկար: Ըստ երևույթին սկզբում որպես հայ փրիժառության թիրախ նկատի է առնրվել հայկական ջարդերի կազմակերպիչը՝ Մեծ Մարդասպանը:

Վոսմյանը (Օճիկ Դերձակյան) վկայում է, որ Եգիպտացին (Արտաշես Դեյան), որը մինչ այդ մեծ դեր էր խաղացել Պոլսում ահաբեկումների կազմակերպման ու իրականացման գործում, մշակել էր 1896 թ. ռամազան 15-ին Աբդուլ Համիդին ռումբով ոչնչացնելու պլան: Չնայած բոլոր պատրաստություններն արդեն տեսնված էին, սակայն Դաշնակցության Պոլսի կենտրոնական կոմիտեն ի վերջո հրաժարվում է այդ պլանից: Հավանություն չեն ստանում նաև արևմտյան մայրաքաղաքներում թուրքական դեսպա-

¹ Քրիստափոր Միքայելյան, Հեղափոխականի մտքերը, Երևան, 1990, էջ 59-60:

² Արմեն Գարո, Ապրումած օրեր, Բոստոն, 1948, էջ 73:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102-105:

⁴ Տե՛ս «Դրոշակ», 1897, № 13:

նառնե՞րը պայթեցնելու և Պոլիսը վառելու գաղափարները: Վերջինս մերժվում է որպէս չափազանց անողոք մտահղացում: Ի վերջո հասունանում է այն գաղափարը, որ Պոլսում հասցվող հարվածը պետք է դիպչի ոչ միայն թուրքական պետության, այլև եվրոպական կապիտալի շահերին: Նպատակը՝ առաջ բերել եվրոպական միջամտություն՝ ի շահ հայկական հարցի լուծման: Այսպիսով, նախապես սուկ վրեժխնդրական ենթադրվող ձեռնարկը ժամանակի ընթացքում ձեռք է բերում նաև քաղաքական նպատակատուղի վածություն:

Արդյունքում մշակվում է Օսմանյան դրամատան գրավման ծրագիրը: Այն մտահղացողները գտնում էին, որ իրականում եվրոպական հաստատություն հանդիսացող դրամատան գրավումը և այն պայթեցնելու սպառնալիքը բավական էին եվրոպական ռազմաճակատից գորք ափ հանելու, Պոլիսը գրավելու և Հայկական հարցին ցանկալի լուծում տալու համար: Համոզված էին, որ հաջողության դեպքում 24 ժամվա ընթացքում ցանկալի միջամտությունն ապահովված կլինի: Չափազանց միամիտ տեսակետ, որը, սակայն, ազատագրական շարժման ղեկավարների այդ շրջանում ունեցած հայացքների արտացոլումն էր: Դրամատան գրավման հետ միասին և միաժամանակ նախատեսված էին նաև ոմբային ահաբեկչական հարձակում Սամաթիայի գորանոցի վրա, Ղալաթիո կամբջի վրա Սատրազամի կառքի ոչնչացում և ոմբային հարվածներ դեպի Դրամատուն շարժվող զորքերին: Դա մի փոխարի դավադրական-ահաբեկչական ձեռնարկ էր, որն իր մասշտաբներով կամից ավելի հսկայական էր՝ ոստիկանության և ամենուր փխտացող լրտեսների աչքից մինչև վերջին պահն անկատ մնալու համար: Աչքի է զարնում հատկապես Սամաթիայում կատարվող եռուզեղը: Ոստիկանությունն ու զորքերն այստեղ նախահարձակ են լինում՝ կատարելով խուզարկություններ և ձերբակալություններ: Սակայն դա չի կանխում գլխավոր հարվածը:

1896 թ. օգոստոսի 14-ին դաշնակցական 26 մարտիկներ Բաբկեն Սյունու (Պետրոս Փարյան) առաջնորդությամբ, ռուսներով ու ատրճանակներով զինված, գրոհում են Օսմանյան դրամատան վրա, գրավում այն՝ կոիվների ընթացքում հսկայական կորուստներ պատճառելով զորքերին, ոստիկանությանն ու խուժանին: Դրամատունը 13 ժամ գտնվում էր հայ մարտիկների ձեռքում: Այն գրավելու պա-

հին զոհվում է Բաբկեն Սյունին և ղեկավարությունն անցնում է Նանսիի գյուղատնտեսական դպրոցում ուսումը կիսատ թողած ու վրեժխնդրական նպատակներով Պոլիս անցած Հրաչին (Հայկ Թիրաքյան) և Արմեն Գարոյին:

Դրամատան գրավումից հետո 6 մեծ տերությունների ղեկավարներին է ներկայացվում ՀՅԴ Պոլսի Կենտրոնական կոմիտեի հայերեն, ֆրանսերեն ու թուրքերեն լեզուներով շրջաբերականը: «Մեր արհմով սրբագործուած մեր պահանջներուն կուզայ հիմա միանալու և սրբագան վրեժի սևեռուն գաղափարը, որ սև ուրուականի պէս արձանացած է մեր այքերուն աղջև,- ասվում էր մասնավորապես նրանում,- Ի հիանազտական խաղերու ժամանակն ա՛յ անցած է: Մեր հարիւր-հազար նահատակներուն թափած աղիւնը մեզի իրավունք կուտայ ազատութիւն պահանջելու»: Պահանջվում էր անմիջապես Արևմտյան Հայաստանում գործադրել խոստացված բարենորոգումները: Իրենց հերթին բանկը գրավողները ներկայացնում են հետևյալ պահանջները.

1. Միջազգային միջամտությամբ ապահովել ամբողջ երկրի խաղաղությունը:

2. Ընդունել բարենորոգումների վերաբերյալ ՀՅԴ Պոլսի Կենտրոնական կոմիտեի բոլոր պահանջները:

3. Ուժ չգործադրել բանկը գրավողների դեմ:

4. Կյանքի լիակատար ապահովություն տալ ինչպես բանկում գտնվողներին, այնպես էլ Պոլսի այլ մասերում կոիվների բոլոր մասնակիցներին:

Խոստանալով մինչև իրենց պահանջների կատարումը անվնաս պահել դրամատան կայքը, դրամը, ինչպես նաև պատանդ վիճակում գտնվող 157 ծառայողներին՝ դրամատունը գրավողները հակառակ պարագայում սպառնում էին պայթեցնել այն՝ իրենց հետ փլատակների տակ թողնելով ամեն ինչ:

Սպառնալիքն ավելի քան ազդեցիկ էր, և ի վերջո գործին միջամտում է միջազգային դիվանագիտությունը՝ ի դեմս Պոլսի ռուսական ղեկավարատան առաջին թարգման Մաքսիմովի: Միջամտում է ոչ հայկական հարցին լուծում տալու, այլ Աբդուլ Համիդին մեկ անգամ ևս ծանր վիճակից հանելու համար: Հայ փոխտոններին հասկացվում է, որ ահմաստ է միջազգային ռազմական միջամտություն սպասելը: Մաքսիմովը խուսափողական դիրք է գրավում նաև բարենորոգումների հարցում, հայտարարելով, որ առանց իր մյուս պաշտոնակիցների համաձայնության չի կարող

¹ Տե՛ս Միքայել Վարանդեան, Աշվ. աշխ., էջ 131, 148:

² Տե՛ս Արմեն Գարո, Աշվ. աշխ., էջ 107-108:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 108-109:

¹ «Իրօշակ», 1896, № 20:

²² Տե՛ս նույն տեղում, № 21:

նման խոստումներ տալ: Դրամատուներ չթողնելու և պայթեցնելու դեպքում նա հայ հեղափոխականներին սպառնում է նույն զիջերն իսկ սկսվելիք հայկական ջարդերով և հայկական հարցի հանդեպ Եվրոպայի մինչ այդ բարոյացական վերաբերմունքի փոփոխմամբ: Ի վերջո բավարարվելով բարեկորոզումների հարցով զբաղվելու և Պոլսում հայկական ջարդերը կանխելու Մաքսիմովի խոստումներով՝ հայ վրիժառուները թողնում են դրամատան շենքը և փոխադրվում օտարերկրյա նավերից մեկը: Հաջորդ օրը նրանց այցելած ոուս, ֆրանսիացի և անգլիացի դիվանագետներն արդեն միանգամայն այլ լեզվով էին խոսում՝ մոռանալով նախորդ օրը տված խոստումները: Հայ հեղափոխականները դառը հուսախաբության թուպեններ ապրեցին:

Ամեն ինչ անդառնալիորեն կորած էր, և նույն օրն իսկ ֆրանսիական «Ժիրոնդ» շոգենավը նրանց հետազնում է Պոլսից: 18-ժամյա հերոսական պայքարից հետո դադարում են նաև Սամաթիայի ումբային կոիվները՝ հայ հեղափոխականների փաղանգից խլելով հերոսական նոր անուններ: Իսկ որպես պատասխան՝ Պոլիսը նորից ականատեսը դարձավ հազարավոր հայերի ջարդերին՝ հրահրված սուլթանի կողմից:

Ի՞նչը որդեց Օսմանյան դրամատուներ գրաված հայ մարտիկներին այդքան հեշտությամբ զիջել դիրքերը և խաբվել դիվանագիտական խաղերին: Անգլիական դեսպանի տեղակալը դա բացատրում է սովի սպառնալիքով, քանի որ վրիժառուները, համոզված լինելով եվրոպական միջամտության հարցում, ուտելիք չէին վերցրել իրենց հետ: Հրաչ Թիրաքյանը դրամատուներն արագ թողնելը բացատրում է Պոլսում սկսվելիք ջարդերի պատասխանատվությունն իրենց վրա չառնելու ձգտմամբ: Սակայն, կարծում ենք, որ ամենևին էլ երկրորդական դեր չի խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ, ինչպես խոստովանում է Արմեն Գարոն, Դրամատանը գտնվողները չեն ունեցել բավարար քանակությամբ ուժանակ՝ անհրաժեշտության դեպքում իրենց սպառնալիքն իրագործելու համար: Հրաչ Թիրաքյանի՝ դեպքերից անմիջապես հետո «Իրօշակ»-ում տպագրված հուշերում այս հանգամանքը կարող էր համկանալի պատճառներով շրջանցված լինել: Դրամատան գրավումը նախապատրաստողների համոզումներին ծանոթ լինելով, իսկապես հնարավոր պետք է համարել Արմեն Գարոյի խոստովանությունը, քանի որ ամեն ինչ հաջող ավարտվե-

լու դեպքում ուժանակի գործածության կարիքը չպետք է զգացվեր: Բայց ընդամենը մի քանի ժամվա ընթացքում դաժան իրականությունն արդեն որերորդ անգամ գալիս էր ճշգրտելու և սրբագրելու հայ հեղափոխականների համար անխախտ ճշմարտություն համարվող գաղափարները: Օսմանյան դրամատուներ գրավող հերոսները և նրանց հետ հայ ազատագրական շարժումը ստանում էին ծանր, բայց անհրաժեշտ դասեր:

Դրանցից առաջինն այն էր, որ անգամ ամենահամարձակ, հերոսական ու մեծամասշտաբ ձեռնարկը, անկախ նրա արդյունքներից ու արձագանքներից, չէր կարող միջազգային ռազմական միջամտության պատճառ դառնալ և լուծում տալ հայկական հարցին, եթե տվյալ պահին դրանով շահագրգռված չեն մեծ տերությունները:

Երկրորդ, ակնհայտ դարձավ նաև, որ անհնարին է կարճ ժամանակում հայկական հարցի լուծումը և որ հայ ազատագրական պայքարն այդ խնդրի իրականացման համար հարատև պետք է լինի: Այս ճշգրտումներն էր անում հայ ազատագրական շարժումը Օսմանյան դրամատան դեպքերից հետո:

Ինչ վերաբերում է Պոլսում տեղի ունեցած դեպքերի միջազգային արձագանքներին, ապա միայն բարոյական սիտիանք պետք է համարել հայ վրիժառուների անձնվիրությանը, խիզախությանը և ազնվությանը նվիրված այն մի քանի հայանպաստ հոդվածները, որոնք տպագրվեցին եվրոպական մամուլի մի քանի օրգաններում: Դրանք գալիս էին ճշմարտությունն ասելու կատարված դեպքերի մասին, բայց ոչինչ չէին ավելացնում հայկական հարցի լուծման գործնականին:

Այնուհանդերձ, Օսմանյան դրամատան գրավման հետ կապված դեպքերն ունեցան նաև գործնական հետևանքներ: Հայ վրիժառության հարվածները և դրանց արդյունքում Օսմանյան դրամատան առջև, Սամաթիայում ու Պոլսի այլ մասերում փոխված թուրք զինվորների հարյուրավոր դիակները գալիս էին մեկ անգամ ևս ի լուր ամենքի ազդարարելու, որ հայ ազատագրական շարժումը մեռած չէ, որ հայությունը նորից պայքարում է իր հարցի դրական լուծման համար:

Օսմանյան դրամատան գրավման դեպքը որոշ փոփոխություններ մտցրեց նաև մեծ տերությունների վերաբերմունքի մեջ: Օստերը հակված էին կատարվածը նախերգանքը համարել այն դեպքերի, որոնք սպառնում էին ցնցել Պոլիսը: Անգամ լուրեր էին տարածվում մեծ տերությունների Պոլսի դեսպանատները պայթեցնելու պլանի գոյության մասին: Չնայած Դաշնակցության Պոլսի կենտրոնական

¹ Տե՛ս Լեօ, Թիրաքահայ լեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. 6., էջ 27:

² Տե՛ս Արմեն Գարո, Ազվ. աշխ., էջ 134:

Կոմիտեն հատուկ հայտարարությամբ հերքեց այդ լուրերը, սակայն դրանք անհետևանք չմնացին: Ավելի վճռական ու կոշտ դարձավ մեծ տերությունների դիրքորոշումը Աբդուլ Համիդի նկատմամբ հայկական ջարդերի հարցում: Դա հարկադրեց սուլթանին հրաժարվել նոր ջարդերի կազմակերպումից: Մինչև Ադանայի 1909 թ. դեպքերը հայկական մասսայական ջարդեր այլևս տեղի չեն ունենում: Անգամ Խանասորի արշավանքի օրերին՝ 1897 թ. օգոստոսին, երբ դաշնակցական ահաբեկիչների կողմից թուրքական կառավարությունը ոչնչացնելու նպատակով Պոլսում պայթեցվում է Բապր Ալիի ումբը և նույն օրը կատարվում են նաև Օսմանյան դրամատունը պայթեցնելու, ինչպես նաև Բերայի կառավարական տան առջև ումբ պայթեցնելու փորձերը, սուլթանը գերադասում է ձեռնպահ մնալ, թեև նախկինում նման աղիթներն, անկասկած, կօգտագործեր նոր ջարդեր կազմակերպելու համար:

1895-1896 թվականների իրադարձությունները (Ջեյթու-նի ապստամբություն, վանի ինքնապաշտպանություն, Օսմանյան դրամատան գրավում և այլն) հայ ազատագրական զինված պայքարի բարձրակետն էին: Եթե մեծ տերությունների վրա դրանք սպասված աղեցությունը չեն ունենում, ապա թուրքական պաշտոնական շրջանների և ընդդիմադիր ուժերի համար ակնհայտ է դառնում, որ հայ ազատագրական շարժումը Օսմանյան կայսրությունում դարձել է ռազմական ու քաղաքական լուրջ գործոն, որը հնարավոր չէ անտեսել: Դա հարկադրում է Աբդուլ Համիդին իր կառավարման ողջ ընթացքում թերևս միակ անգամ բանակցություններ սկսել հայ ազգային կուսակցությունների հետ: Օսմանյան դրամատան գրավման դեպքից շատ չանցած՝ 1896 թ. աշնանը նրա կողմից Եփրոսյա ուղարկված պատվիրակը հայկական նահանգներում բարենորոգումներ մտցնելու խոստումներ է տալիս՝ զինված պայքարը դադարեցնելու պայմանով: Հատկապես պնդվում էր, որ դադարեցվի ումբերի գործածությունը Պոլսում: Հատկանշական է, որ միառժամանակ ստեղծված բանակցությունները թուրքերի կողմից վերսկսվում են 1897 թ. օգոստոսյան ուրբահարումից հետո: 1896-1899 թթ. ժնկում դաշնակցության հետ, իսկ 1897-1898 թթ. Փարիզում վերակազմյալ հնչակյանների հետ Աբդուլ Համիդի ներկայացուցիչների վարած բանակցություններն արդյունք չեն տալիս: Սուլթանը չի կատարում հեղափոխականների առաջադրած նախնական պայմաններից ոչ մեկը: Համոզվելով, որ նա բանակցությունները վարում է ժամանակ շահելու, թուրքիայի ներքին գործերին մեծ տե-

րությունների միջամտությունը թույլ չտալու, խոստացված բարենորոգումները չիրականացնելու և վերելք ապրող հայ ազգային ազատագրական պայքարը լիկվիդացնելու համար, վերակազմյալ հնչակյանները 1898 թ. հոկտեմբերին, իսկ դաշնակցությունը՝ 1899 թ. մարտին ռադարեցնում են բանակցությունները: Սակայն դրանց տեղի ունենալու փաստն անգամ վկայում է, թե հայ ազատագրական զինված պայքարը, այդ թվում Պոլսում ումբերի և ուժանակի գործածությամբ ահաբեկչական ձեռնարկները որքան անհանգստություն էին պատճառում սուլթանին:

1895 թ. սկսած Աբդուլ Համիդի դեմ միացյալ ճակատ ստեղծելու նպատակով հայ քաղաքական կուսակցությունների հետ կոնտակտներ են հաստատում նաև թուրք ընդդիմադիր ուժերը՝ երիտթուրքերը: Հայկական հարցում նրանց որդեգրած անզիջում կեցվածքը, սակայն, խիստ դժվարացնում էր համագործակցությունը: Այնուամենայնիվ հետագայում հայ քաղաքական ուժերը հիմնականում մասնակցեցին Օսմանյան ընդդիմադիր ուժերի համաժողովներին՝ համաձայնելով իրենց մասնակցությունը բերել Աբդուլ Համիդի ռեժիմը տապալելու գործին:

Օսմանյան պետության հիմքերը ցնցելու նպատակով իրականացված ահաբեկչական վերջին խոշոր ձեռնարկը Մեծ Մարդասպանին ոչնչացնելու փորձն էր, որը պատմության մեջ մտել է Ելդրզի ումբ անունով: Օսմանյան դրամատան դեպքերից հետո էլ հայության շրջանում չէր մարել 300000 հայ նահատակների վրեժն առնելու գաղափարը: Աբդուլ Համիդին ոչնչացնելու միտքը շատերին էր հուզում: Թերևս դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ ազատագրական շարժման տեղափոխման պայմաններում անգամ «Դրօշակ»-ը Ակնուում գրչով վրեժի էր կոչում և «ժողովրդական Բրուցոսներ» փնտրում «արդարությունը գործարելու համար»: Շեշտ չէր սակայն այդ խնդիրը իրականացնելը: Ամենքին էին հայտնի Աբդուլ Համիդի վախկոտությունն ու կասկածամտությունը: 1900 թ. Իտալիայի Հումբերտ 1-ին թագավորի սպանությունից և Փարիզում Պարսկաստանի Նասրեդդին շահի դեմ անհաջող մահափորձից հետո Իսպանիայում անիշխանականների կողմից պատրաստված մի ցուցակ գտնվեց, որում մահվան

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս *Мери Кочар, Армяно-Турецкие общественно политические отношения и армянский вопрос в конце XIX-начале XX веков*, Եր. 1988, էջ 41-72:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73-129:

³ Տե՛ս ՀՅԴ. վաթսուամեակ /1890-1950/, կազմեց Ս. Վրացեան, Պոլս, 1950, էջ 130:

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս «Դրօշակ», 1897, № 11: 58

դատապարտված գահակալների շարքում Հունբերտի անունից հետո հիշատակվում էր Աբդուլ Համիդի անունը: Հայտնի չէ, թե ինչ առնչություն ունեին այդ ցուցակի հետ Թուրքիայի ընդդիմադիր ուժերը, այդ թվում նաև հայ հեղափոխականները: Սակայն մի բան փաստ է, որ դա ավելի ահաբեկեց սուլթանին, որն արգելեց Սելամյըքի արարողություններին ներկա գտնվել իրենց երկրի հյուսաստուսի կողմից ստորագրված հանձնարարական չունեցող օտարահայտակներին: Դա գրեթե անհնարին էր դարձնում մարդասպանի որջ թափանցելը:

Աբդուլ Համիդին ոչնչացնելու խնդրին իրեն հատուկ անսպառ եռանդով ձեռնամուխ է լինում Բրիտանիոյ Միքայելյանը: Նման ձեռնարկը պահանջում էր հսկայական միջոցներ: Բրիտանիոյն անձամբ է մասնակցում այդ միջոցները հայթայթելու գործին: Նրա ղեկավարությամբ հայ դրամատերերից «ազգային տուրք»-ի հավաքմանն է ձեռնամուխ լինում Դաշնակցության «Փոթորիկ» ահաբեկչական խումբը: Վերջապես, թեկուզ և մեծ դժվարությունների գնով հավաքվում են պահանջվող միջոցները: Այստեղ հարկ ենք համարում հերքել թուրք հեղինակ Մուսթաֆա Թուրանի այն պնդումը, թե իբր Օսմանյան դրամատան դեպքը, ապա նաև 1905 թ. Ելզըզի մահափորձը հրահանգվել են սիոնիստների կողմից, որոնք իբր այդ նպատակով ֆինանսավորել են հայ հեղափոխականներին: «Փոթորիկ» խմբի գործունեությունն ապացուցում է, որ հայ ազատագրական շարժումը բարոյական ու ֆիզիկական ծանր գոհողությունների գնով ինքն էր լուծում իր ֆինանսական պրոբլեմները:

Քայլիս է վճռական պահը և Դաշնակցության Սոֆիայի ընդհանուր ժողովը (1904 թ. հունվար) Պոլսում ու Իզմիրում ցուցական գործունեությունը վերսկսելու որոշում է ընդունում: «Երկրի շարժումներեն անկախ գործ կատարել Վիշապի (Կ. Պոլսի - Հ.Գ.) մեջ այն պարագային միայն, երբ յոյս կայ հոյակապ ձեռնարկ մը գլուխ բերելու», - ասվում էր ընդհանուր ժողովի որոշման մեջ: Դրանով փաստորեն հավանություն էր տրվում Աբդուլ Համիդի ահաբեկման ձեռնարկին: Ընդհանուր ժողովն այդ նպատակով սահմանում է խոշոր բյուջե, և Բրիտանիոյն գործի է անցնում: Աբդուլ Համիդի կյանքի դեմ նա հղանում է ազգերի պատմության մեջ արձանագրված ամենախիզախ դավադրություններից մեկը և ինքն էլ ամբողջ էությամբ նվիրվում այդ հանդուգն ձեռ-

¹ Տե՛ս Հրանդ Գանգրուհի, Հայ լեղափոխությունը օսմանեան բռնատիրութեան դեմ /1890-1910/, Պէյրուս, 1973, էջ 362-363:

² Միքայել Վարանդեան, Աշվ. աշխ., էջ 364:

նարկի իրականացմանը: «Աշխարհի հեղափոխական պատմության մեջ գուցե դա եզակի դեպքն է,- գրում է Ավետիս Ահարոնյանը,- երբ քաղաքական կուսակցության անփոխարինելի շեֆը ինքն է անձամբ նետվում ահաբեկումների սուկումների մեջ ուժանակը ձեռքին, երբ նա այնքան հեշտուրկույնների մեջ ուժանակը ձեռքին, երբ նա այնքան հեշտուրկույնների մեջ ուժանակը ձեռքին, երբ նա այնքան հեշտուրկույնների մեջ ուժանակը ձեռքին: Սակայն դա անհարիր էր Բրիտանիոյն բնավորությանը:

Թուրքիայի, Կովկասի ու Եվրոպայի այլ և այլ անկյուններից իր շուրջը հավաքելով համախոհների մի բազմազգ կոլեկտիվ, տարբեր զբաղմունքի ու դիրքի տեր մարդկանց, Բրիտանիոյն ծայրված Սամուել Ֆայն անվան տակ, 1904 թվականից մինչև 1905 թ. գարունը անընդհատ շրջում է Թուրքիայում ու Բալկաններում, ուսումնասիրում միջավայրը և մտմտում ծրագրեր: Նրա ծրագիրը չէր սահմանափակվում սուլթանի մահապատժով: Նախատեսվում էր միաժամանակ կամ կարճատև ընդմիջումներով հասցվող հարվածներով խառնաշփոթություն առաջ բերել Պոլսում ու Իզմիրում, խոտվել միջազգային կարծիքը և փորձել այդ կերպ որևէ դրական լուծում ապահովել հայկական հարցի համար:

Վտանգի ենթարկելով իր կյանքը, Բրիտանիոյն բազմիցս թափանցում է սուլթանի որջը, ներկա լինում ուրբաթ օրերի Սելամյըքի արարողություններին՝ ճշտելով ամենաչնչին մանրուքն անգամ: Այնուհանդերձ նրան վիճակված չէր իրականացնել իր մտահղացումը, քանզի 1905 թ.մարտի 17-ին իր ընկեր Վոսմշապուհ Բենդիրյանի հետ նահատակվեց Սոֆիայի մոտ, Վիտոշի լանջերին՝ ձեռնառումբեր փորձարկելիս:

Չնայած առաջացած վհատությանը և Աբդուլ Համիդի կողմից հսկողության խստացմանը, 4 ամիս անց Ելզըզի պարիսպներից ներս ումբային պայթյունը այնուամենայնիվ տեղի ունեցավ: Ձեռնարկն իրականացնելու նպատակով Վիեննայում գնվում և մեծ դժվարություններով Պոլիս է փոխադրվում արտասովոր շքեղությամբ մի կառք: Սելամյըքի արարողություններին բազմիցս ներկա գտնված հեղափոխականները սուլթանին ոչնչացնելու լավագույն միջոցը ժամացույցով լարվող դժոխային մեքենան էին համարում, որը կառքին բարձած սուլթանին հնարավորին չափ մոտ պետք է կանգնեցվեր և անհրաժեշտ պահին պայթեցվեր՝ օդ հանելով Մարդասպանին: 1905 թ. հուլիսի 21-ին Սելամյըքի արարողությունից հետո, երբ սուլթանը պետք է վերա-

¹ Բրիտանիոյն Միքայելյան, Հեղափոխականի մտքերը, էջ 10:

դառնար պալատ, Ռուբինայի ձեռքով լարված դժխային մեքենան ահավոր դրոշյունով պայթեց, ոչնչացնելով կառքը, տասնյակ մարդկանց, ձիեր ու կառքեր: Ջոհվեց նաև կառքը վարող սամաթիացի Ջարեհը՝ Օսմանյան դրամատունը գրավող հերոսներից մեկը, որը պատրաստակամությամբ էր հայտնել վառվել կառքի հետ միասին: Սակայն Արդուլ Համիդը հրաշքով կենդանի մնաց: Բազմաթիվ հաշվումները ցույց էին տվել, որ նա մզկիթից պալատ տանող ճանապարհն անցնում է ուղիղ մեկ րոպե 42 վայրկյանում: Այդ նկատառումով էլ լարվել էր ժամացույցը: Սակայն այդ օրը մզկիթից դուրս գալուց սուլթանը մի պահ հապաղել էր՝ խոսակցության բռնվելով Օեյսու-ուլ-խուլամի հետ, և այդ հապաղումն էլ փրկել էր նրա կյանքը:

Փրկվելով հանդերձ՝ Մարդասպանին դեռևս հոգեկան ծանր ապրումներ էին սպասում: Անցնում էին օրեր, բայց այդպես էլ պարզ չէր դառնում, թե ում ձեռքի գործն էր կատարված պայթյունը: Մինչդեռ մեկը մյուսի, ետևից տարածվում էին ֆանտաստիկ լուրեր հեղափոխականների կողմից Օսմանյան դրամատունը, թունելներն ու կամուրջները պայթեցնելու և օդապարիկներով դժոխային մեքենաներ պալատ փոխադրելու պլանների մասին՝ ավելի սաստկացնելով բռնակալի վախը: Կատարված դեպքերի մասին բավականին հետաքրքիր, թեև ոչ ճշգրիտ բացատրություն է տալիս Համիդի ետանդուն պաշտպան, թուրք պատմաբան Դանիշմենտը: «...Քոմիթեանիներու նպատակը,- գրում է նա,- Փատիշահը օրը հանել է ետք, Բ. Դուռ, Կալաթայի կամուրջը, Փապուչին, Օսմանեան դրամատունը, օտար դեսպանատուններու հետ Սեռքլը տ'Օրիանը եւ այլ պաշտօնական տեղակալ եւ օտար հաստատութիւններն ալ օրը հանելով, չտեսնուած խառնակութիւն մը հանելով մայրաքաղաքը արիւնի եւ կրակի մէջ ձգելով օտար պետութեանց միջամտութեան պատճառ ըլլալ եւ այդ կերպով հայկական հարցը լուծել խորհած էին »:

Ինքը՝ Արդուլ Համիդը առաջին պահին հակված էր թշնամուն փնտրել ներսում: Նրա հրամանով նույնիսկ ձերբակալվում է գահաժառանգ Ռեշատը: Սակայն, ի վերջո, կատարված բազմաթիվ ձերբակալություններից հետո ոստիկանությունը վերջապես գտնում է «Ջինգեր» ընկերության պաշտոնյա, անհիշխանական, ծնունդով բելգիացի Ժորիսի հետքը, որը մահափորձի գլխավոր հերոսներից էր: Նա համարձակորեն խոստովանում է իր մասնակցությունը, սակայն հրաժարվում է մատնել իր հայ ընկերներին՝ տալով

միայն մեռածների ու փախածների անունները: Ժորիսը դատապարտվում է մահապատժի, սակայն Բելգիայի և մի քանի այլ կառավարությունների միջամտությամբ ազատ է արձակվում և վերադառնում իր հայրենիքը:

Պատահականորեն բացահայտվում է նաև Բրիտանիայի դավադրական ծրագրի երկրորդ մասը: Դրանք դավադրական մի շարք ձեռնարկներ էին, որոնք պետք է իրականացվեին Իզմիրում՝ Ելզըզի մահափորձից հետո, որոշակի հաջողականությամբ: Նախատեսվում էր սուլթանի մահափորձից 8 օր անց սկսել և 8-10 օրվա ընթացքում ուժանակով պայթեցնել եվրոպական բոլոր հաստատությունները, առաջին հերթին դրամատունները, կառավարական պալատը, մաքսատունը, փոստը, երկաթուղային կայարանները, կամուրջները և այլն: Այդ բոլոր օբյեկտները նախապես էլեկտրական ժամացույցներով, էլեկտրական թելերով և պայթուցիկներով կազմ ու պատրաստ փիճակում էին: Դժոխային մեքենա էր տեղադրված նաև Կրեդի Լիոնեի դրամատան դրամարկղներից մեկում՝ այն օդ հանելու մտադրությամբ: Սակայն Ժորիսի թղթերի մեջ գտնվում է իզմիրցի դաշնակցական Տիգրան Նալբանդյանի հասցեով չեքով ուղարկված գումարի մի արձանագրություն, որի հետևանքով Իզմիրում նույնպես խուզարկություններ ու ձերբակալություններ են կատարվում և ամբողջ ծրագիրը ձախողվում է:

Մեծ Մարդասպանի ահաբեկման փորձը, չնայած մշակված պլանի վիթխարիությանը և ունեցած լայն արձագանքների, ձախողվում է: Սակայն իր հերթին Սուլթանն էլ չի համարձակվում կրկին դիմել շարդերի փորձված միջոցին: Այդ հանգամանքը բացատրվում է մի շարք պատճառներով:

Նախ՝ բավականին ժամանակ անցավ, մինչև բացահայտվեցին մահափորձի հեղինակները և այդ ընթացքում որոշակիորեն թուլացավ լարվածությունը:

Երկրորդ՝ մահափորձի միջազգային արձագանքները և ահաբեկիչների արարքի դատապարտության չարժանանալը զգաստացրին Համիդին: Նա հասկացավ, որ եվրոպական կարծիքն իր հետ չէ և նոր շարդերն իր համար հիշ են վտանգով:

Եվ վերջապես, իրենց թուրքերի մեջ էլ միասնական չէր կարծիքը տեղի ունեցածի վերաբերյալ: Եթե Օսմանյան դրամատան գրավման օրերին Համիդը պաշտպանություն գտավ անգամ իր թշնամի թուրք ընդդիմադիրների կողմից,

¹ Մալխասի մոտ իրադարձությունները ներկայացվում են մի փոքր այլ կերպ: Տե՛ս *Մալխաս*, Ապրումներ, Ա հատոր, Պելրուֆ, 1956, էջ 381-382:

¹ Տե՛ս *Գուրգեն Եազրճեան*, Ապտիկ Համիտ Բ. Կարմիր սուլթանը, Պելրուֆ, 1980, էջ 416:
62

ապա այս դեպքում պատկերն այլ էր: Հայ վրիժառուների
Ակառմամբ համակրանքի արտահայտություն էին մասնա-
վորապես բանաստեղծ Թևֆիք Ֆիքրեթի գրած հետևյալ
տողերը Ելըզլի դեպքի մասին.

« Ով համբավավոր որսորդ, տանիքդ ի գուր չկառուցիր.
Նետեցիր, սակայն մեղք, շատ մեղք, որ չկրցար գար-
նել»:

Իր մեծ արձագանքներով հանդերձ՝ Ելըզլի պայթյունը
գնում էր պատմություն դառնալու: Այն մասնատիպ վերջին
խոշոր ձեռնարկն էր: Մոտ հեռանկարում երիտթուրքական
հեղաշրջումն էր, որը գալիս էր վերջ տալու Օսմանյան
բռնակալության դեմ ծավալվող հայկական վրիժառությանը
և փակելու հայ ահաբեկչության առաջին շրջանը:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հայ ահաբեկ-
չությունը չսահմանափակվեց միայն արևմտահայ իրակա-
նությանը: 1903-1907 թթ. ամենահանդուգն ահաբեկչական
ձեռնարկների թատերաբեմ դարձավ Կովկասը: Տասնամ-
յակներ շարունակ ցարիզմն այստեղ վարում էր մեծապե-
տական, գաղութային քաղաքականություն, որն ուղղված էր
նաև արևելահայության ազգային շահերի դեմ: Պարբերա-
բար փակվում էին հայկական դպրոցները, ամենախիստ
գրաքննության էին ենթարկվում մամուլի օրգանները, հսկո-
ղության տակ էին բարեգործական և մշակութային-լուսա-
վորական հաստատությունները, ոտնահարվում էին հայ ե-
կեղեցու իրավունքները: 1890 -ական թվականներին այս ամե-
նեին գումարվում է նաև ցարիզմի բացահայտ թշնամա-
կան վերաբերմունքը Հայկական հարցի հանդեպ: Հաճա-
խակի են դառնում Արևմտա-Հայաստան շտապող զինված
խմբերը ջախջախելու ոռո-թուրքական համագործակցու-
թյան դեպքերը: Արևելահայությունն ատամները սեղմած իր
վրա էր ընդունում այս բոլոր հարվածները, չնայած նրա աչ-
քում գնալով խամրում ու զուսաթափվում էր «ազատարար
Ռուսաստանի» լուսապսակը: Այդ պայմաններում էլ նա դի-
մավորեց հայ եկեղեցու կալվածները բռնագրավելու մասին
1903 թ. հունիսի 12 -ի օրենքը: Ցարիզմը կոիվ էր հայտարա-
րում հայությանը: Վիթխարի պետական ապարատն իր ողջ
ծանրությամբ փոյ էր գալիս հայության վրա: Սակայն վեր-
ջինին Այուլում մարմինը տեղի չտվեց և թողություն չաղերսեց:

Մարտահրավերը նետված էր, և արևելահայությունն
ընդունեց այն: Ոտքի կանգնեց երբեմնի հլու կովկասահայը,
ուղղեց իր կորացած մեջքը և ուժ տվեց բազուկներին: Ուժգ-
նացավ ու պողթկաց տասնամյակների ընթացքում նրա հո-
գում ատելի ցարիզմի դեմ կուտակված գայրույթը: Հանդես

եկավ Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական
կոմիտեն՝ որպես հայության հավաքական կամքի արտա-
հայտիչ: Կովկասի հայաբնակ վայրերը ժողովրդական
զանգվածային ցույցերի, ոստիկանության, կազակների ու
զորքի հետ բախումների և բողոքի այլ դրսևորումների ա-
պարեզ դարձան: Ցարիզմի դեմ պայքարի ձևերից մեկն է
դառնում ահաբեկչությունը: Համարձակորեն ասպարեզ են
նետվում հայ հեղափոխական կուսակցությունները, որոնք
իրենց վրա են վերցնում ահաբեկչական ամենահանդուգն
գործողությունների կազմակերպումն ու իրականացումը:

Անցնում է կարճ ժամանակ: Գալիս են 1905-1906 թվա-
կանները: Անդրկովկասն այս անգամ ցնցվում է հայ-թաթա-
րական կոիվներից: Բաբուն ու Թիֆլիսը, Երևանն ու Գան-
ձակը, Ջանգեզուրն ու Նախիջևանը, Օուշին ու ողջ Ղարա-
բաղը վերածվում են ռազմաբեմի: Այս անգամ արդեն
փտանգի տակ է դրվում արևելահայության ֆիզիկական գո-
յության հարցը: Հայկական ինքնապաշտպանության կազ-
մակերպումն իր վրա է վերցնում Դաշնակցությունը: Այդ
բախտորոշ պահին արևելահայությանն օգնության են շտա-
պում արևմտահայ լավագույն կոիվող ուժերը, որոնք շատ
վայրերում վճռական դեր են խաղում ինքնապաշտպանու-
թյան կազմակերպման գործում: Համազգային այդ պայքա-
րում իրենց կարևոր դերն ունենին կատարելու նաև հայ վրի-
ժառուի դաշույնը, գնդակն ու ռումբը: Պատահական չէ, որ
կոիվների շրջանում տեղի ունեցած հայ-թուրքական համա-
գումարում թրքության ներկայացուցիչներն առանձնակի
թշնամությամբ էին արտահայտվում հայ ահաբեկչության
մասին՝ այն համարելով գլխավոր չարիք:

Վրիժառության գաղափարն իսկապես համաժողովրդ-
դական էր այդ օրերին և ընդգրկել էր արևելահայության բո-
լոր խավերը՝ անկախ դասակարգային ու կուսակցական
պատկանելությունից: Այդ հանգամանքը Նիկոլայ 2-րդ ցա-
րին ուղղված իր զեկույցում հարկադրված էր խոստովանել
նաև կովկասի փոխարքա Վորոնցով Դաշկովը: «...Եկեղե-
ցական գույքերի գրաւումը,- գրում է նա,- վիրաւորել է ժո-
ղովրդի բարոյական գացումը և նրան համարեա գլխովին
առանց դասակարգի ու կացութեան խտրութեան, նետել յե-
ղափոխական շարժման մեջ: Այն ահաբեկչական ակտերի
մեջ, որ գործարկվում էին կառավարական իշխանութեան
ներկայացուցիչների դեմ, որոնք այսպես թէ այնպես առըն-
չութիւն ունէին գույքերի գրաւման հետ, մասնակցում էին ա-
նուղղակի, եթե ոչ դրամով՝ գոնէ համակրանքով, բոլոր կով-

¹ Տե՛ս Դ. Անանյան, Ռուսահայերի հասարակական գաղափարները, հա-
տոր երրորդ, (1901-1918), Վենետիկ, 1926, էջ 210-211:

կասեան, գուցե և Ռուսաստանի շատ հայեր...»:՝ Ծարունակելով իր միտքը, փոխարքան նշում է, որ «հայերի համակարանքն ամեն մի ահաբեկչական ակտի նկատմամբ այնքան էր ակնյայտնի, որ հույնիսկ Քուրթայիսի նահանգի խլրտումները, ուր հայ չկա ամենեւին, վերագրում էր նրանց սաղաքանքներին...»:

Երկար սպասեցնել չտվեց իրեն հայկական վրիժառույթունը կովկասում: Հայ վրիժառուի պատժիչ ձեռքն առաջին հերթին ուղղվեց «հարազատների»՝ ներքին հակառակորդների դեմ: Քիչ չէր նրանց թիվը, որոնք անընդունակ գտնվեցին ըմբռնելու թուրքի իմաստը, ստորացուցիչ թուլության նշաններ ցույց տվեցին՝ համակերպվելով ցարական հրամանին և համագործակցելով իշխանությունների հետ: Ժողովրդական ցասումը նրանց դավաճան անունը տվեց, իսկ վրիժառուի պատժիչ ձեռքը ամենուրեք սաստեց նրանց, հաշվի չառնելով կոնկրետ անձնավորությունները: Հայ ահաբեկչի գնդակին ու դաշույնին արժանացան հայազգի պաշտոնյաներ, գյուղական տանուտերեր, լրտես քահանաներ ու թուլամորթ երեցփոխներ: Ահա նրանց մեջ Սարգիս Փոթոյանը, Ստեփան Գեղամյանը և Անտոն Լոյրյանը՝ սպանված էջմիածնում եկեղեցական գույքը գրավող հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցելու համար, ահա Ախալքալաքի կորիս գյուղի քահանա Տեր Խաչատուրը՝ խեղդամահ արված, Տեր Գարեգինը՝ զնդակահարված Դուրդուղուիում, քահանա Ալեքսանդր Տեր-Հովհաննիսյանը՝ սպանված Թիֆլիսում, հաջորդարանի ծառայող Վահան Նազարեթյանը՝ դաշունահար Ախալքալաքում, լրտես կիրակոս Պետրոսյանը՝ սպանված Կարսի Պարզետ գյուղում... Երկար կարելի է շարունակել այս ցուցակը:

Ամենուր էր հայ վրիժառուն՝ կովկասի հայաբնակ յուրաքանչյուր անկյունում: Նրա պատժիչ ձեռքը սաստում էր ամենքին և թուլամորթ ու քծնող եկեղեցական սպասավորներն ու պաշտոնյաները, հայտնվելով երկու կրակի արանքում, ծեծը, բանտարկությունը, պաշտոնը կորցնելն ու արտորը գերադասում էին եկեղեցու ունեցվածքը գրավող հանձնաժողովների աշխատանքների մասնակցելուց կամ իրենց տնօրինության տակ եղած գույքը հանձնելուց:

Նման ծայրահեղ միջոցների ներգործությամբ սահմանափակվում էր ներքին թշնամիների թիվը, բարոյապես մաքրվում ներազգային մթնոլորտը և հզոր ու ազդեցիկ

դառնում համազգային պայքարն ընդհանուր թշնամու դեմ՝ շփոթեցնելով ու սարսուռեցնելով նրան: Անշուշտ, այդ պայքարն ունեցավ նաև իր ծայրահեղությունները: Հայկական ինքնապաշտպանությունը մի տեղ մերժում էր խղճի ազատությունը՝ սպանելով ուղղափառություն ընդունած հայուհուն, մեկ այլ տեղ կոտորում իր դատերը ռուս ոստիկանին կանոնյան տված գյուղացու ընտանիքը, մի երրորդ վայրում մերժում այն ամենը ինչ ռուսական էր... Եվ ամենևին էլ հայությունը չէր դրանում մեղավորն ու պատասխանատուն: Ծիշտ է նկատում Գ. Անանյանը, թե «օրինականությամբ չէ, որ կուտում է կատաարությունը հայության դեմ: Օրինակապետությամբ չէ բնականաբար պաշտպանում և հայությունը»:

Ավելի հանդուգն ու խուլական էր հայ վրիժառույթունը ցարական պաշտոնյաների սանձահարման խնդրում: Արևմտահայ իրականության մեջ թուրք պաշտոնյաների ահաբեկման հարցում սովորաբար զուսպ և զգուշավոր հայ վրիժառուն կովկասահայ իրականության մեջ պաշտոնյաների ահաբեկման հարցում ստանում է ազատ գործունեության ասպարեզ: Դա բացատրվում է նրանով, որ այստեղ պայմաններն ավելի նպաստավոր էին պայքարի նման ձևի կիրառման համար:

Ժողովրդական ցասումը փնտրում էր գլխավոր հանցավորին, և ամենքն էին համամիտ այն հարցում, որ հունիսի 12-ի օրերի իրական հեղինակը կառավարչապետ Գոլիցինն է: Նա առաջին բարձրաստիճան ռուս պաշտոնյան էր, որի վրա բարձրացավ հայ վրիժառուի ձեռքը: 1903 թ. հոկտեմբերի 14-ին, երբ կառավարչապետը կառքով սովորական պտույտն էր գործում Թիֆլիսում, հնչական 3 վրիժառուներ ցատկելով կառքի վրա, դաշույնի հարվածներ են հասցնում նրան: Միայն ամուսնուն պաշտպանող իշխանուհու և ուղեկից կազակի միջամտությունը վրիժառուներին խանգարեց մինչև վերջ իրականացնել իրենց առաքելությունը: Կառքը սլացավ՝ իր հետ տանելով վիրավոր իշխանին, իսկ վրիժառուները մինչև վերջին փամփուշտը դիմադրեցին իրենց շրջապատած կազակներին և զոհվեցին՝ երջանիկ այն մտքից, որ «վրեժի գործը» կատարված է: Թեև Գոլիցինը միայն վիրավորված էր, այնուամենայնիվ հայությունը թեթևացած շունչ քաշեց: Ափսոսանքի ու դատապարտության ոչ մի խոսք չլսվեց նրա շուրթերից: Եվ մինչև հպատակ ռուսները, վրացիները, հույները, հրեաներն ու թուրքերը ստրկամիտ մաղթանքներ էին կատարում Գոլիցինի առողջության համար, հայ-յուսավորչական զանգապետները պահպանում էին գերեզմանային լուրջություն:

¹ Գ. Անանյան, նշվ. աշխ., էջ 368:

² Նույն տեղում, էջ 369:

¹ Գ. Անանյան, նշվ. աշխ., էջ 53:

Ար բերել ցարական բռնապետության տապալման գործին¹, սակայն այդ հանձնառությունը փաստորեն մնում է թրթի փրակ, քանի որ շուտով սկսված հայ-թաթարական ընդհարումները կրկին զայրս են շեղելու հայության ուշադրությունը համատուսական խնդիրներից: Եվ եթե դեռ շարունակվում էին ահաբեկումները, ապա դրանք ուղղված չէին պարզապես ցարական պաշտոնյաների դեմ և նպատակ չէին հետապնդում խարխլել ցարիզմի հիմքերը: Դրանք հայ-թաթարական ընդհարումների ընթացքում հայահալած գործունեությանը աչքի ընկած պաշտոնյաների դեմ վրեժխնդրական ձեռնարկներ էին: Թեև հայ ահաբեկչությունը տեղ-տեղ կարծես փորձ էր անում դուրս գալ զուտ ինքնապաշտպանության շրջանակներից և ստանալ հարձակողական երանգ: Այդ մասին է վկայում 1905 թ. մայիսին Դաշնակցության կողմից կոպկասում հրապարակված Աշնակափոր հայտարարությունը: «Հ.Յ.Դ. սրանով յայտարարում է բոլոր ոստիկաններին, ստրաժնիկներին, ոստիկանապետներին, զատապետներին, ժամտարմաներին,- ասվում էր նրանում,- որ այսուհետև նրանցից իրաքանչիւրը անխնայ կերպով կոչնչացուի, եթե համարձակուի հայերի ձեռքից զէնք խլել, խուզարկութիւն կատարել կամ բանտարկել այդ նպատակով: Թող նրանցից իրաքանչիւրը նախքան այդ տեսակ գործ սկսելը ի՞նչ է հագուի նահանգապետ Նակաշիցէին, Գանձակի փոխ-նահանգապետ Անդրէկին... և ուրիշ շատերին, որոնք Հ.Յ.Դ. վճռով մահուան պատժին են արժանացել»:

Նման երևույթները, սակայն, էպիզոդիկ էին: Եվ երբ Անդրկովկասում հեղափոխական խլրտումները, բնականաբար առաջին հերթին հայկական շարժումները, թուլացնելու նկատառումով Նիկոլայ 2-րդը 1905 թ. օգոստոսի 1-ին չեղյալ է համարում 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը, դա անմիջապես իր ազդեցությունն է թողնում նաև Անդրկովկասում հայ ահաբեկչության վրա: Ավարտվում է այն ընդհանուր ահաբեկչական պատերազմը, որ մղում էր հայությունը ցարիզմի դեմ: Այդ փաստն արձանագրում է նաև Վորոնցով Դաշկովը ցարին ուղղած իր զեկուցագրում, շեշտելով, որ 1905 թ. օգոստոսի 1-ի որոշումից հետո «հայերի մասնակցութիւնն ահաբեկչական ակտերում նկատելիորէն յանկարծակի պակասում է»: Միշտ է, դրանից հետո էլ մի որոշ ժամանակ Անդրկովկասի այս կամ այն վայրում դեռևս իրեն զգացնել էր տալիս հայ վրիժառուի պատժիչ ձեռքը, սակայն դա ավել-

յի շուտ թելադրված էր հայ-թաթարական ընդհարումների հետևանքով ստեղծված դաժան անհրաժեշտությամբ:

Ինչպիսի՞ք էին շուրջ 4 տարի տևած հայկական ահաբեկչության արդյունքներն Անդրկովկասում: Արդյո՞ք հայկական դիմադրության և մասնավորապես ահաբեկչության դերը իրոք շատ սահմանափակ էր, և նրանց չէր պարտական հայությունը, երբ կրկին ետ էր ստանում եկեղեցական կալվածներն ու դպրոցներ բացելու իրավունքը, այլ Ռուսական հեղափոխության, ինչպես պնդում է Դ. Անանյան², կամ էլ ճապոնական զենքի հաղթանակին, ինչու՞մ փորձում է համոզել Լեոն³: Իհարկե չենք ժխտում, որ թե՛ ճապոնիայի դեմ պատերազմում ցարիզմի պարտությունը, թե՛ Ռուսական հեղափոխության սրընթաց ծավալումը իրոք թուլացրին ցարիզմի դիրքերը՝ նպաստելով նախորդ տարիներին ընդունված հակահայկական օրենքների չեղյալ հայտարարմանը: Սակայն միամտություն կլիներ կարծել, թե ցարիզմը կգնար այդ քայլին, եթե դրան չնախորդէին հայերի զանգվածային ելույթները և հատկապես ցարական բյուրոկրատիայի ներկայացուցիչների դեմ մղվող ահաբեկչական պատերազմը: Չէ՞ որ ցարական շնորհը նպատակ էր հետապնդում չեզոքացնել հենց այդ գործոնները: Այսպիսով, ցարական 1905 թ. օգոստոսի 1-ի որոշումն առաջին հերթին և զխավորապես արդյունք էր դրան նախորդած շուրջ երկամյա այն համառ պայքարի, որ մղում էր կոպկասահայությունը ցարիզմի դեմ և այդ պայքարում կարևոր էր հայ վրիժառության դերը:

Վերապահումով պետք է ընդունել նաև Լեոնի այն կարծիքը, որ հայ ահաբեկչությունը դրական արդյունքներ չունենալով, նաև նպատակահարմար չէր, քանի որ ավելի ուժեղացրեց ցարական բյուրոկրատիայի թշնամանքը հայության նկատմամբ, և նրանք հայության դեմ հրահրեցին կոպկասյան թրքությանը՝ սանձազերծելով հայ-թաթարական ընդհարումները⁴: Իհարկե, հայ վրիժառության պատճառով ոռու պաշտոնյաների աչառու և թշնամական վերաբերմունքը հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում ակնհայտ փաստ է, որը ստիպված խոստովանում է նաև Վորոնցով Դաշկովը⁴: Սակայն հայ-թաթարական ընդհարումները միայն դրանով բացատրելը ճիշտ չէ: Դրանց հիմքում ըն-

¹ Տե՛ս Առյ՛ն տեղում, էջ 139:
² Տե՛ս Լեո, Անցյալից, էջ 159-160:
³ Տե՛ս Լեո, Անցյալից, էջ 144:
⁴ Տե՛ս Դ. Անանյան, Աշվ. աշխ., էջ 213-214:

¹ Տե՛ս Գ. Լազեան, Հայաստան եւ հայ դատը, Երևան, 1991, էջ 131-133:

² «Դրոշակ», 1905, № 7:

³ Դ. Անանյան, Աշվ. աշխ., էջ 369:

կած էին տնտեսական, քաղաքական, կրոնական, մշակութային, ազգային-հոգեբանական բավականին լուրջ պատճառներ, որոնց վերլուծությունը, սակայն, դուրս է սույն հետազոտության շրջանակներից: Եթե անգամ լիովին ընդունենք Լեոյի փաստարկը, ապա դարձյալ դժվար չէ որոշել, թե իսկապես ինչն էր գերադասելի հայության համար՝ ստրկական համբերությամբ ազգային արժանապատվությունը ոտնահարող հարվածներ ստանալը և իշխանությունների «բարեհաճությունը» ձեռք բերելը, թե ահաբեկիչ պետությանը ահաբեկմամբ պատասխանելը, թեկուզև դրա համար հարկ լիներ կոպկասի թրքության դեմ պատերազմել: Հայությունը գնաց երկրորդ ճանապարհով և կարծում ենք նա այլընտրանք չուներ, եթե ցանկանում էր ինքնուրույն քաղաքական գործոն դառնալ Անդրկովկասում:

1903-1907 թվականների քաղաքական բուռն պայքարից կոպկասահայությունը, որին բոլորը սովոր էին տեսնել հնազանդ, ստրուկի վիճակում, ընդհանուր առմամբ դուրս եկավ շահած, գլուխը բարձր և ավելի ուժեղ: Այն դարձավ կոպկասի քաղաքական կյանքը որոշող գործոններից մեկը, որի հետ արդեն հարկադրված էին հաշվի գնալ բոլորը: Եվ այդ գործում իսկապես անուրանալի էր հայ վրիժառության դերը:

ՀԱԿՈՐ Վ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ՍՓՅՈՒՌԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻԻՎԵՐԱՊԱՌՆԱԼՈՒԻ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ – ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՄԱՐՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Տարագրված ժողովուրդների համար դարեր շարունակ հայրենիք վերադառնալու գաղափարը եղել է սուկ գաղափար, ազգային բաղձանք և չի դարձել միջազգային-իրավական նորմ: Այժմ էլ չկան վերադարձի իրավունքը միջազգայնորեն հաստատող հատուկ կոնվենցիաներ և այլ փաստաթղթեր: Այսօր հայրենիք վերադառնալու իրավունքը իբրև միջազգային-իրավական նորմ հանդիպում է զանազան կոնվենցիաներում և արձանագրություններում, ավելի կոնկրետ դեպքերի համար՝ երկկողմ և բազմակողմ պայմանագրերում, առանձին դրույթների կամ հոդվածների ձևով շարադրված է մարդու իրավունքներին և հիմնական ազատություններին վերաբերող համընդհանուր նշանակության միջազգային փաստաթղթերում:

Բնականաբար, երբ հայրենագրկությունը հետևանք է ցեղասպանության ու բռնագաղթի, ինչպես հայերի պարագայում, զանգվածային վերադարձը հայրենիք կարող է լինել ոչ միայն ազգային դատի արմատական լուծման արգասիք, ինչպես դա տեղի ունեցավ հրեաների պարագայում, այլև ինքնուրույն քննարկման և կարգավորման արդյունք, օրակարգից չհանելով ազգային դատը (օրինակ՝ Հայ Դատը) ամբողջությամբ վերցրած:

Բանն այն է, որ հայրենիք վերադառնալու խնդիրը կարող է լուծվել կապված այս կամ այն պետության մեջ կատարված միջազգային ոճրի համար նրա պատասխանատվության հետ, եթե նույնիսկ տեղի են ունեցել քաղաքական լուրջ փոփոխություններ այդ պետության կյանքում՝ ընդհուպ մինչև նոր կարգերի հաստատումը: Նման դեպքերում միջազգային ոճրի, մասնավորապես ցեղասպանության (գեոցիդ) հետևանքների՝ բռնի տեղահանության (դե-

րում միջազգային ոճրի, մասնավորապես ցեղասպանության (գեոնոցիդ) հետևանքների՝ բռնի տեղահանության (դեպորտացիա), հայրենագրկման (ապոլիդիզմ, ապատրիդիզմ), փախստականների պրոբլեմների վերացման պահանջը բխում է միջազգային-իրավական համապատասխան սկզբունքներից ու նորմերից և կարող է կարգավորվել մինչև խնդրի ամբողջական ու արմատական լուծումը:

Եթե տարագրված ժողովրդի ազգային դատն ստանա արմատական լուծում, ինչպես հրեաների պարագայում, ապա հայրենիք վերադառնալու և ազգային պետականությունը վերածնելու խնդիրները կլուծվեն՝ միաժամանակ և առանց ինքնորոշման ակտի անհրաժեշտության: Հակառակ դեպքում, եթե հայրենիք վերադառնալու իրավունքը ճանաչվում է առանց ազգային-պատմական տարածքում սեփական պետականություն ունենալու իրավունքի, ապա դա ապացուցում է, թե վերադարձի իրավունքի ճանաչումը դեռևս չի նշանակում ճանաչել տարագրված ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը: Մինչդեռ հայրենիք վերադառնալու իրավունքի մերժումը հավասարազոր է ինքնորոշման իրավունքը մերժելուն առհասարակ: Այդ դեպքում, ինչպես իրավամբ նկատում է Յ. Բարսեղովը, կշռափվեն ճան պետության և անձի հարաբերությունները, քանզի չի կարող խոսք լինել մարդու իրավունքների ու ազատությունների մասին, եթե չի ճանաչվում նրա կոլեկտիվ իրավունքը, ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը, և, ընդհակառակը, անկարելի է իրականացնել ինքնորոշման իրավունքը, եթե խախտվում են մարդու իրավունքները:

Այդ փոխադարձ կապը և փոխադարձ պայմանավորվածությունը մատնանշում է. մասնավորապես ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1952 թ., դեկտեմբերի 16-ի 637 (ՄՈ) քանաձևը, որի մեջ նշվում է, որ «ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը նախապայման է հանդիսանում փարդու բոլոր հիմնական իրավունքներից օգտվելու համար»:

Բայց Արևմուտքի մեծապետական դեմոկրատիզմով տառապող կառավարություններին չի հետաքրքրում վերոհիշյալ փոխադարձ կապը և պայմանավորվածությունը: Նրանց համար շատ ավելի կարևոր է ՆԱՏՈ-ական դաշնակցային կապը Թուրքիայի հետ: Կասկածից դուրս է, որ եթե ԵԱՀԽ-ն փորձեր ճանաչել բռնագաղթված ժողովուրդ-

ների հայրենիք վերադառնալու իրավունքը, ապա կհանդիպեր Թուրքիայի կատաղի դիմադրությանը: Սակայն նման փորձ չի արվել ո՛չ Հելսինկիում, ո՛չ Մադրիդում և ո՛չ էլ Վիեննայում ու Փարիզում: Մինչդեռ բռնագաղթվածների պարագան, անկախ հայերի խնդրից՝ պետք է լինի մարդու իրավունքների պաշտպանների հավակնություն ունեցող պետությունների և նրանց միջկառավարական կազմակերպությունների՝ ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԽ-ի մտահոգության առաջնահերթ առարկան՝ իբրև առանձնահատուկ կարևորության խնդիր: Ըստ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Բուտրոս-Ղալիի՝ ընչազրկության, հիվանդությունների, սովի, հալածանքների, հուսահատության և զինված կոնֆլիկտների հետևանքով աշխարհում կան 17 միլիոն փախստականներ և 20 միլիոն տեղահանվածներ: Մեր համոզմամբ այս թվերը չեն ընդգրկում սիլյուրաֆայությանը, թեև Բուտրոս Բուտրոս-Ղալին քաջատեղյակ է հայ ժողովրդի ողբերգությանը: Եվ չի կարելի այդ խնդիրը դիտարկել մարդու, բայց ոչ ժողովուրդների իրավունքների տեսանկյունից, քանզի «մարդու իրավունքների, անձի արժանապատվության նկատմամբ հարգանքի զարգացումը կապված է ժողովուրդների իրավունքների նկատմամբ հարգանքի զարգացման հետ»:

Միջազգային իրավունքը չի կարող բռնագաղթի ենթարկվածներին և փախստականներին չտարբերակել մնացած տարագիրներից: Այդ տարբերակումն ինքնին անհրաժեշտ է թեկուր այն պատճառով, որ բռնագաղթն ու փախստականությունն ուղեկցում են ծանրագույն միջազգային ոճրին՝ ցեղասպանությանը, թեև «Ցեղասպանության հանցանքը կանխարգելելու և այդ հանցանքի համար պատժելու մասին կոնվենցիայում» բռնագաղթն ու ցեղասպանությունը ուղղակիորեն չեն հիշատակվում որպես ցեղասպանության գործողություն և կամ էլ նման գործողությունների հետևանք: Բայց դրանք կարող են ընկնել կոնվենցիայի երկրորդ հոդվածի երրորդ կետի տակ, որտեղ իբրև ցեղասպանության գործողություն նշվում է. «Որևէ խմբի համար կանխամտածված կերպով կենսական այնպիսի պայմանների ստեղծելը, որոնց նպատակն է այդ խմբի լիովին կամ մասնակի ոչնչացումը»:

Սակայն գլխավորն այն է, որ, ինչպես գրում էր ԱՄՆ-ի դեսպանը Թուրքիայում՝ Մորգենթաուն, թուրքերի հիմ-

¹ Ю.Г. Барсегов, «Право на самоопределение - основа демократического решения межнациональных проблем.» К проблеме Нагорного Карабаха, Ереван, 1989, стр.28.

¹ Տե՛ս Բուտրոս Բուտրոս-Ղալի, «Օրակարգ խաղաղության համար», Երևան, 1993թ., էջ 6:
*Курс международного права. Том 2, Москва, 1980г., стр.150.

նախնդիրը ուրիշ ժողովուրդների հայրենիքներին տիրանալն էր, որպեսզի քոչվոր նվաճողն իրեն մեկընդմիջտ հանգիստ զգար այդ ժողովուրդների՝ իրենց հայրենիքները վերստանալու պահանջի դեպքում: «Արդույ-Համիրը,- գրում է Մորգենթաուն,- տեսնում էր հայկական խնորի լուծման միակ ուղին հայերից ազատվելու մեջ: 2 միլիոն մարդկանց ֆիզիկական բնաջնջումը կազմակերպված և ուղղորդված պետության կողմից, նա պատկերացնում էր իբրև միակ հուսալի ուղին՝ կանխարգելելու թուրքական կայսրության անկումը»: Իսկ հետո կարելի է ոչնչացնել բոլոր հույներին, ասորիներին և մյուս քրիստոնյաներին, «նրանց տներում բնակեցնել մահմեդական ընտանիքներ և այն ժամանակ վատահ ինել, որ այդ հողերը կման թուրքական»²:

Բնական է, բոլորին ոչնչացնել անկարելի է, և ողջ մնացածները տարագրվում են, դառնում հայրենագուրկ: Բայց նրանց և նրանց սերունդների համար հայրենիք վերադառնալու գաղափարը դառնում է համազգային մտածելակերպի առանցքը:

Մի առիթով ԱՄՆ-ի նախկին նախագահ Ռոնալդ Ռեյգանը նկատել է, որ ամերիկյան ազգը եկվորների (իմիգրանտների) ազգ է, նկատի ունենալով Իռլանդիայից, Շոտլանդիայից, Սկանդինավյան երկրներից, Գերմանիայից, Իտալիայից, Հունաստանից և Եվրոպայի այլ երկրներից, Լատինական Ամերիկայից և Ասիայից ներգաղթածներին, որոնք ԱՄՆ են եկել երջանկություն, առնվազն տանելի կյանք գտնելու ակնկալությամբ, և քաղաքական վտարանդիներին, որոնք Ամերիկայի հեռավոր ափերն են հասել իրենց երկրներում հաստատված վարչակարգերի հետ անհամաձայնության և հետապնդումների հետևանքով: 1982 թ. հունիսի 8-ին անգլիական պառլամենտում Ռեյգանը խոսեց միլիոնավոր փախստականների մասին, որոնք փախչում էին կոմունիստական աշխարհից: Բայց Ռեյգանը, որը 2 ժամանակամիջոց եղել է Կալիֆոռնիայի նահանգապետ և քաջատեղյակ է Հայ Դատին (նա նույնիսկ ելույթ է ունեցել Մեծ Եղեռնի զոհերի հուշարձանի մոտ Մոնթբելոյում), լավ գիտե, որ ներկայումս ԱՄՆ-ում ապրող հայերի հիմնական զանգվածը չի պատկանում իմիգրանտների ոչ մեկ և ոչ էլ մյուս խմբին: ԱՄՆ-ի հայ գաղութը հիմնականում կազմում են օսմանյան կայսրությունից բռնագաղթվածները և նրանց սերունդները (արդեն՝ երրորդ սերունդը), որոնք

պատկանում են տարագիրների այն տեսակին, որը պետք է տարբերակվի բոլորից, քանզի նրա համար հայրենիք վերադառնալու գաղափարն ունի միանգամայն այլ իմաստ ու նշանակություն: Մեզ թվում է, թե կա ուղղակի կապ ԱՄՆ-ի կատարողների և բռնագաղթվածների հայրենիք վերադառնալու իրավունքը մոռացության տալու մեջ: Քրիստոֆեր Ուոքերը մատնանշում է, որ ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտի 1982 թ. բյուլետենում հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ խոսակցությունները համարվում են «չհիմնավորված»:

Ժխտելով ցեղասպանության փաստը՝ ուրանում են այն զարհուրելի ճշմարտությունը, որ թուրքական իշխանությունները հայերի ֆիզիկական բնաջնջումը և նրանց արտաքսումն իրենց ազգային պատմական բնօրրանից դիտել են իբրև Հայ Դատին մեկընդմիջտ վերջ տալու ամենաարմատական միջոցը: Թալաթ փաշային սպանող Ս. Թեֆլերյանին արդարացնելու պատճառներին նվիրված հոդվածում Հայաստան-Ամերիկա ընկերության նախագահ Ջորջ Մոնթգոմերին «Նյու-Յորք Թայմս» թերթի ամսական հանդեսի՝ «Քարընթ Հիսթորի» 1921 թ. հուլիսյան համարում գրում էր, որ փաստաթղթերը մեկընդմիջտ հաստատել են, որ թուրքական իշխանությունների նպատակը հայերին տարագրելը չի եղել, այլ բնաջնջելը: Հայերին իրենց բնօրրանից արտաքսելու քաղաքականություն են որդեգրել Ադրբեջանի ղեկավարները՝ կոմունիստներից մինչև ազգայնականները և ազատամտական ժողովրդավարները: Դեռևս 1990 թ. սկզբին լեհ լրագրող Ռիչարդ Կասուսցինսկին Լեոնային Ղարաբաղ այցից հետո «Ռեյ Պոսպոլիտա» պարբերականում տպագրված հարցազրույցում, որը թարգմանաբար արտատպել է «Եվրոպա + Ամերիկա» հանդեսը, նկատել է. «Ադրբեջանի իշխանությունները ակտիվ քաղաքականություն են վարում, որն ուղղված է Ղարաբաղի բնակչության կառուցվածքի փոփոխությանը: Չանգվածային չափերով ծավալվում է ադրբեջանական շինարարությունը, Ղարաբաղում վերաբնակեցնում են ադրբեջանցիների ... Իրականացվում է կատարված փաստի քաղաքականություն»:

Պիեռ Վեյուիզը նույնպես Լեոնային Ղարաբաղից վերադառնալուց հետո հաստատեց այդ իրողությունը, շեշտելով, որ Ադրբեջանի կիրառած միջոցառումները կոչված են

¹ Информационно-ежемесячный бюллетень «Объектив». Агентство «София-пресс», № 3, июль 1988, стр. 15.

² Նույն տեղում, էջ 16:

³ Tallbott Srobc. «The Russians and Reagan», New-York, 1984, pg. 95.

¹ «The Armenian Genocide. (1915-1922)», Berkeley, California, 1985, pg. 348.

² «Европа+Америка». № 1, стр. 37.

Դժբախտաբար թուրքերի դիրքորոշումը պաշտպանություն է գտնում Արևմուտքի որոշակի պետական և գիտական շրջաններում: 1987 թ. նամակների փոխանակությունը Հայ բարեգործական ընդհանուր միության նախագահ Ալեք Մանուկյանի և ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Ջորջ Շուլցի միջև ցույց տվեց, որ պաշտոնական Ամերիկյան մեկնաբանում է ցեղասպանության փաստը, ըստ էության, թուրքական դիրքերից, պնդելով, որ տեղի են ունեցել պատերազմների ժամանակ անխուսափելի միջհամայնքային ընդհարումներ, որոնց ժամանակ հավասարապես տուժել են թե հայերը, թե թուրքերը և թե քրդերը: Ինչ վերաբերում է գիտական աշխարհին, ապա այստեղ հատկապես բնութագրող է հետևյալ փաստը. ամերիկյան վաթսուհինը ակադեմիականներ, որոնք թուրքական, Օսմանյան և Միջին Արևելքի պատմության մասնագետներ են, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների պալատին 1985 թ. հղած նամակում գրում էին, թե իրենք վերապահումներ ունեն 1915-1923 թթ. պատահածը ցեղասպանություն բառով որակելու առթիվ:

Անգլիայում Բ. Ուոքերի «Մոսկվան կույր աչքով է նայում անարդարությանը» հոդվածի առթիվ («Թայմս», 23 հունվարի 1990 թ.) Քենթրիջի համալսարանի Միջինարևելյան հետազոտությունների կենտրոնի մասնագետ Մեթին Քուլթը՝ իր զարմանքը հայտնելով այն առթիվ, որ Ուոքերը տեսնում է սերտ կապ դարաբաղյան կոնֆլիկտի և Հայ Դատի միջև, զարմանալի ու անհեթեթ է համարում, որ Ուոքերը փնտրում է տարածքային փոխհատուցում թուրքիայից՝ ցեղասպանության և դրա հետևանքների համար, երբ, ըստ Քուլթի, ցեղասպանության գործընթացում «ցավալիորեն հարյուր հազարավոր հայեր են զոհվել, բայց և շատ թուրքեր մեռել են հիվանդություններից և սովից»:

Իրապես թուրքիայի մարդկային կորուստները համեմատաբար մեծ են եղել 1-ին համաշխարհային պատերազմում: Թուրքիան կորցրեց պատերազմում 804 հազար զինվոր և սպա՝ սպանված և մահացած, որը նրա բնակչության ընդհանուր թվի (21.7 միլիոն) 3.7%-ն էր կազմում: Այդ տեսակետից պատերազմում մասնակցած պետությունների թվում նա երրորդն էր, թեև զոհերի բացարձակ քանակությամբ՝ հինգերորդը: Նա երկրորդ տեղում էր նաև 15-49 տարեկան տարիք ունեցող զոհերի թվով:

Սակայն, նախ, երիտթուրքերի իրականացրած հայերի ցեղասպանության զոհերի թիվը 2 անգամ ավելի է, իսկ այնուհետև, եթե հայերը որևէ առնչություն ունեն առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքիայի զոհերի հետ, ապա միայն այնպես, ինչպես բացատրեց Քրիստոֆեր Ուոքերը 1990 թ. հունիսի 5-ին Եվրապայումս մեծածախ ցույցում: Թուրք զինվորները սովամահ եղան 1916-1917 թթ. ձմռանը Անատոլիայում, այն պատճառով, որ թուրքական կառավարությունը արքայի էր հայերի մեծ մասին և այլևս կերակրելու համար: Ավելին, քաղաքացիական բնակչության մեջ գյուղերում մեծ թվով զոհեր եղան ընդհանուր համաճարակի հետևանքով, քանզի հայկական կտորածների զոհերի դիակները մնացել էին անթաղ: Ուոքերը հայտարարեց, որ այս իրողությունը վկայել է Ավստրիայի այն ժամանակվա զինվորական կցորդը թուրքիայում՝ Յոզեֆ Պոմիանկովսկին, 1928 թ. հրատարակված հուշագրությունների 165-րդ էջում: Ինչ վերաբերում է 15-49 տարեկան զոհերի թվին, ապա հայերի համար դա բնութագրվում էր պատերազմի սկզբում Արևմտա-Հայաստանի գրեթե ողջ հայ արական բնակչության բնաջնջմամբ՝ բանակ գորակոչելու միջոցով:

Ինչպես գրում է Հ.Գ. Ինճիկյանը, «սեֆերբերլիքի» (գորահավաքի) օրենքով բանակ պետք է կանչվեին 20-45 տարեկան տղամարդիկ: Սակայն տանում էին ֆիզիկապես առողջ և արտաբնապես կարող մարդկանց՝ նրանց ստորաբաժանումները խառնելով թուրքական ռազմական միավորներին: Լեփսիուսը, հենվելով թուրքիայի պատերազմական նախարարի վկայության վրա, ասում է, որ հայերը քաջությամբ կռվել են բոլոր ռազմաճակատներում, սակայն հետո զինաթափվել են և օգտագործվել բանակում իբրև բեռնակիրներ և ճանապարհաշինության բանվորներ: Ամիսներ հետո ոչնչացվել են իրենց մահմեդական «ընկերների» կողմից: Չոհերի ընդհանուր թիվը հասավ 300 հազարի: Հայ բնակչությունը զրկվեց իր առավել կենսունակ, աշխատունակ և ռազմունակ մասից: Մնում է ավելացնել, որ դրանով երիտթուրքերը իրականացրին մանկածնության կանխարգելումը հայերի ազգային խմբում, որը ցեղասպանության

¹ Հայերի ցեղասպանության հարցում ԱՄՆ-ի դիրքորոշման մասին մանրամասն տե՛ս «Այս է ճշմարտությունը» հոդվածը, «Սովետական Հայաստան», № 6, 1988 թ.:

¹ С. М. Урланис. «Войны и народонаселение Европы». Историко-статистические исследования, Москва, 1960, стр. 392-393.

² Տե՛ս Հ. Գ. Ինճիկյան, «Օսմանյան կայսրության անկումը», Երևան, 1984, էջ 300:

¹ Հայերի ցեղասպանության հարցում ԱՄՆ-ի դիրքորոշման մասին մանրամասն տե՛ս «Այս է ճշմարտությունը» հոդվածը, «Սովետական Հայաստան», № 6, 1988 թ.:

² «Times», January 31, 1990.

վերաբերյալ 1948թ. հայտնի կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածի 4-րդ կետով անաչված է իբրև ցեղասպանության գործողություն, ինն գորակոչված հայերի սպանությունը միաժամանակ ընկնում է նաև հոդվածի 1-ին կետի տակ: Առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքերի մարդկային կորուստների համար հայերին մեղադրելը նպատակ ունի հայությանը ներկայացնել իբրև Թուրքիայի ազգային անվտանգությանը սպառնող տարր, որը Թուրքիայի կառավարությանը իրավունք կտա հրաժարվել ետ ընդունելու բռնագաղթված հայերին և նրանց սերունդներին: 1951թ. կոնվենցիայի 33-րդ հոդվածը, որը վերաբերում է փախստականների արտաքսելուն կամ դեպի այն երկրի սահմանը վերադարձնելն արգելելուն, որտեղ նրանց կյանքին վտանգ է սպառնում, հաստատում է, որ այդ արգելքը չի կիրառվում փախստականների նկատմամբ, որոնք հարգելի պատճառներով դիտվում են իբրև սպառնալիք երկրի անվտանգությանը: Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է այն երկրին, որտեղ փախստականները ապաստան են գտել: Սակայն, նույն պատրվակով փախստականներին կարող է հրաժարվել ընդունել նաև նրանց նախկին սովորական բնակության երկիրը, ինչպես վարվեց Թուրքիայի ներկայացուցիչ Իսմեթ փաշան 1923թ. Լոզանի խորհրդածողովում: Բռնագաղթած հայերի զանգվածային վերադարձի դեմ աննահանջ դիրք գրավելով՝ նրա գլխավորած պատվիրակությունը հայտարարեց. «Թուրքական կառավարությունը, ինչպես և յուրաքանչյուր կառավարություն, պահպանում է անկարգություններ սերմանողների, հեղափոխականների, մահափորձ կատարողների և, ընդհանրապես, վատագույն տարրերի դեմ անվտանգության միջոցներ ձեռք առնելու իրավունք»:՝ Նույն խորհրդածողովի ռազմատարածքային հանձնաժողովի 1923թ. հունիսի 4-ի նիստում Իսմեթ Ինենյուն հայտարարեց, որ «թուրքական կառավարությունը հնարավոր չի համարում իր վրա վերցնել պարտավորություններ, որոնք կսահմանափակեն նրա գործողությունների ազատությունը իր տարածքի անվտանգությունն ապահովելու հարցում»:

Իսմեթ Ինենյուն կատարում էր Քեմալ Աթաթուրքի կամքը, որն իր առջև խնդիր էր դրել կատարյալ վախճանի

հասցնել ցեղասպանությունն ու բռնագաղթը, Թուրքիան դատարկել ոչ թուրքերից: Նրան շնորհեցին «Ղազի» տիտղոսը, որը նշանակում է. «քրիստոնյաներին կործանող»: Դա մահմեդականին մատուցվող ամենամեծ պատիվն էր: Աթաթուրքի եվրոպական կենսագիրները, գրեթե առանց բացառության, չեն մոռանում հիշել նրա հայտարարությունը Իզմիրի հայկական և հունական թաղամասերը հրդեհելու մասին: Իր նստավայրի պատշգամբից դիտելով հրդեհը՝ Աթաթուրքը, ինչպես հաստատում է Հարոլդ Արմսթրոնգը, ասել է. «Դա նշան է այն բանի, որ Թուրքիան թուրքերի համար է»: Աթաթուրքի մեկ այլ կենսագիր Ուիլֆրեդ Թ.Ֆ. Քասլը գտնում է, որ թուրք ժողովրդի կամքն էր «արտահայտվում առաջնորդի միջոցով, որը միաժամանակ թե՛ բռնակալ էր և թե՛ ժողովրդավար»: Բայց «ամենաժողովրդավար» թուրքի ժողովրդավարությունը իսպառ չքանում է, երբ գործը հասնում է Թուրքիայի քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավունքների հարցին:

Արդարությունը պահանջում է, որ բռնագաղթածները փոխհատուցում ստանան իրենց կրած տառապանքների, նյութական և բարոյական կորուստների դիմաց: Առաջին հերթին նրանց պետք է վերադարձվեն նրանցից խլված հողը և ունեցվածքը: Սակայն ժամանակակից միջազգային իրավունքն այդ տեսակետից շատ է թերի: Մինչև իսկ ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կպնխարգել և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիայի»¹ 19 հոդվածներից և ոչ մեկում ոչինչ չի ասված փոխհատուցման իրավունքի վերաբերյալ, թեև ցեղասպանությունը գրեթե միշտ ուղեկցվել է զանգվածային սպանություններով, թալանով, ունեցվածքի բռնագրավումով և քստրոպ: Այս փաստը չի կարող տարակուսանք չհարուցել, քանզի ֆաշիզմի հրեշավոր հանցագործությունների թարմ տպավորությունների ներքո ընդունված այդ կոնվենցիան, հանցագործություններ, որոնք «հասցրեցին բնակչության ամբողջ խմբերի զանգվածային ոչնչացման բացառապես իրենց ուսույակական, ազգային, էթնիկական կամ կրոնական պատկանելիության պատճառով...»² կարելի է բնութագրել իբրև հետպատերազմյան

¹ Управление Верховного Комиссара по делам беженцев и текст конвенции 1951г. о статусе беженцев. ООН-1968, стр.25.

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.): Երևան, 1972թ., էջ 758: (Այսուհետև՝ Հայաստանը... փաստաթղթերում):

Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 760:

¹ H.C.Armstrong. «Grey Wolf», London, 1937, pg. 158.

² Նույն տեղում, էջ 174:

³ Wilfred T.F.Castle. «Great Turk», London, 1942, pg. 118.

⁴ Տե՛ս «Պայմանագիր ցեղասպանության հանցանքը կանխելու և այդ հանցանքի համար պատժելու մասին», «Ասպարեզ», 21 ապրիլի 1990թ.:

⁵ ООН и актуальные международные проблемы. (К 20-летию ООН). Москва, 1965, стр.308.

շրջանում կնքված սոցիալական բնագավառի ամենամակ-
րապահ կոնվենցիաներից մեկը: Մասնավորապես անտես-
ված է ցեղասպանության հետևանքով բռնագաղթի են-
թարկվածների ու փախստականների և նրանց սերունդների
հայրենիք վերադառնալու իրավունքը: Ընդ որում, փոխհա-
տուցման, հատկապես, հայրենիք վերադառնալու իրավուն-
քը, պետք է ճանաչվի անկախ վաղեմությունից, քանի որ
միջազգային հանցագործությունը պատժելի է անկախ վա-
ղեմությունից: 1968թ. նոյեմբերի 26-ին «Ռազմական հանցա-
գործությունների և մարդկության դեմ հանցագործություն-
ների նկատմամբ վաղեմության ժամկետի անկիրառելիու-
թյան մասին կոնվենցիան» իր 1-ին իսկ հոդվածում մարդ-
կության դեմ հանցագործություններ է որակում, անկախ կա-
տարման ժամանակից, «գինված հարձակման կամ օկուպա-
ցիայի հետևանքով արտաքսումը և անմարդկային գործո-
ղությունները, որոնք հանդիսանում են ապարտեիդի քաղա-
քականության հետևանք, ինչպես նաև ցեղասպանության
հանցագործությունը, որը բնութագրվում է Ցեղասպանու-
թյան հանցանքը կանխելու և այդ հանցանքի համար պատ-
ժելու մասին 1948 թ. կոնվենցիայում, եթե նույնիսկ այդ գոր-
ծողությունները չեն խախտում այն երկրի ներքին օրենսդ-
րությունը, որտեղ կատարվել են»:

Բայց ցեղասպանության վերաբերյալ կոնվենցիայի եր-
րորդ հոդվածում թվարկված են սուկ պատժի ենթակա հե-
տևյալ արարքները. «ա/ գենոցիդը», բ/ գենոցիդ կատարելու
նպատակով դավադրությունը, գ/ ուղղակի և հրապարակո-
րեն գրգռելը գենոցիդ կատարելու համար, դ/գենոցիդ կա-
տարելու փորձը, «ե/ գենոցիդին հանցակից լինելը»: Սա-
կայն ոչ մի խոսք ցեղասպանության հետևանքների դիմաց
փոխհատուցելու մասին: Ավելին, մինչև իսկ 1987 թ. հունիսի
18-ին, Ստրասբուրգում, Եվրոպայում մեծ ընդունած Հայ-
կական բանաձևը (10. Հայկական հարց, փաստաթուղթ
№:A2-33/87, բանաձև Հայկական հարցի քաղաքական
լուծման վերաբերյալ) երկրորդ կետում հավաստելով, «թե
1915-1917 թթ. տեղի ունեցած ողբերգական դրվագները Օս-
մանյան կայսրության տարածքի վրա ապրող հայերի կա-
պակցությամբ հանդիսանում է ցեղասպանություն՝ 1948 թ.
դեկտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի ընդունած
համաձայնության (Կոնվենցիայի - Հ.Հ.) հիման վրա (ցե-
ղասպանության ոճիրի կանխարգելման և պատժման)», ըն-

¹ Международная защита прав и свобод человека. стр.635.

² «Ասպարեզ», 21 ապրիլի 1990թ.:

դուռում է սակայն, թե այսօրվա Թուրքիան չի կարող պա-
տասխանատու նկատվել Օսմանյան կայսրության հայերի
ողբերգության և շեշտում է, թե պատմական դեպքը որպես
ցեղասպանություն ճանաչելը ո՛չ քաղաքական, ո՛չ իրավա-
կան և ո՛չ էլ նյութական պահանջներ է առաջադրում Թուր-
քիային:

Այսպիսով, ուղղակի մերժվում է փոխհատուցումը: Ա-
վելին, «այսօրվա Թուրքիան» ձերբազատվում է պատաս-
խանատվությունից: Նրանից միայն պահանջվում է ճանա-
չել ցեղասպանության փաստը և քաղաքական երկխոսու-
թյուն սկսել հայերի հետ (3-րդ կետ), հաջորդ կետում շեշտե-
լով, որ մերժումը «երիտթուրքերի» օրոք հայ ժողովրդի
նկատմամբ գործադրված ցեղասպանության, Հունաստանի
հետ ունեցած իր տարակարծությունների մեջ միջազգային
օրենքի կիրարկումի նկատմամբ իր միջամտությունը, Կիպ-
րոսում գրավման ուժերի գոյության դրժումը, ինչպես նաև ի-
րավ պառլամենտական դեմոկրատիայի, անհատական և
հավաքական ազատությունների - մանավանդ կրոնական
ազատության - պակասը այդ երկրում անշրջանցելի ար-
գելքներ են հանդիսանում Թուրքիան Հասարակապետու-
թյան (Եվրոպական տնտեսական միավորման - Հ.Հ.) մեջ ըն-
դունելու կարելիության համար»: Բանաձևը Թուրքիային
կոչ է անում արդարամիտ վարվել իր տարածքում ապրող
«հայ փոքրամասնության հետ, ինչ վերաբերում է նրանց
ինքնությանը, լեզվին, կրոնին, մշակույթին ու դպրոցական
դրությանը և շեշտակիորեն խնդրում է գուրգուրալ Թուր-
քիայի մեջ գտնվող հայկական կրոնական ճարտարապե-
տական ժառանգության վրա» և այլն: Թուրքիային կոչ է
արվում նաև հարգել ոչ մահմեդական փոքրամասնություն-
ների պաշտպանության վերաբերյալ հոդվածները, համա-
ձայն 1923 թ. Լոզանի պայմանագրի 37-րդ և 45-րդ հոդված-
ների, այսինքն՝ այն պայմանագրի, որը փորձեց մեկըն-
միշտ փակել Հայ Դատը և ի վերջո մերժեց հայերի հայրե-
նիք վերադառնալու իրավունքը, մինչև իսկ Թուրքիայում
«հայկական օջախ» ունենալու ձևով:

Բանաձևից կարելի է ստանալ այն տպավորությունը,
թե այն ընդունողների պատկերացմամբ ցեղասպանության
ժամանակ հայերի բռնագաղթ չի եղել և հայերն այսօր էլ
ապրում են Թուրքիայում իբրև ազգային փոքրամասնու-
թյուն և խնդիրը սուկ նրանց մարդկային երաշխավորված ի-

¹ «Պայքար» շաբաթաթերթ, 18 հուլիսի 1987:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

րավունքների ապահովումն է: Ծատ բարձր գնահատելով Եվրասպատիամենտի Հայկական բանաձևը՝ այնուհանդերձ, չենք կարող չնշել, որ մեզ պետք է ցեղասպանության փաստի այնպիսի ճանաչում, որը նաև ճանաչում է դրա հետևանքների դիմաց փոխհատուցում՝ վերապրածներին և նրանց սերունդներին, ամենից առաջ գոնե նրանց՝ իրենց հայրենիքը վերադառնալու իրավունքը: Ինչ վերաբերում է ցեղասպանության կանխարգելման վերաբերյալ կոնվենցիային, ապա տեղահանված ժողովրդին փոխհատուցում տալու հարցում նրա լուրջությունը, թերևս, կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ փաստաթղթի նախագիծը կազմել էր լեհական հրեա, իրավագիտության ամերիկյան պրոֆեսոր Ռաֆայել Լեմկինը, որն առաջինն է շրջանառության մեջ դրել «գենոցիդ» հասկացությունը 30-ական թթ. կեսերին: Այդ պատճառով կոնվենցիայի վրա դրոշմվել է հրեական կնիքը: Բնականաբար, 6 միլիոն հրեաների ոչնչացումը հիտլերյան Գերմանիայում ու նրա բռնազավթած երկրներում, ինչպես նաև հիտլերականների ցեղասպան գործողությունները սլավոնների, գնչուների և այլ ժողովուրդների նկատմամբ կապված չէին տարածքային հարցերի և հայրենադարձության հետ, ինչպես հայերի պարագայում: Իսկ կոնվենցիան ընդունվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո՝ Նյուրնբերգյան դատավարության տպավորության ներքո: Այն ժամանակ հիտլերականների կողմից տարագրվածները արդեն վերադարձել էին իրենց նախկին բնակության վայրերը: Ինչ վերաբերում է նյութական փոխհատուցմանը, ապա Գերմանական Ֆեդերատիվ Հանրապետությունն ընդունեց հրեաների ցեղասպանության փաստը՝ զղջումով ու ափսոսանքով և վճարեց հրեաներին դրա դիմաց:

Վերադառնալով հայերի ցեղասպանության հարցին՝ ցանկանում ենք ընդգծել, որ թուրքական մենթալիտետը ոչ մի կերպ հակված չէ այն ճանաչելու, իսկ առանձին «ազատամիտ» և «արդարամիտ» թուրք մտածողները, եթե, մինչև իսկ վերապահումներով, ընդունում են հայերի ցեղասպանության փաստը, ապա միայն առանց տարածքային և նյութական փոխհատուցման պայմանի, պահպանելով քար լուրջուն հայերի Արևմտյան Հայաստան վերադառնալու խնդրի առթիվ: Այսպես, ամերիկացի Ռոբերտ Քալինը, Վիրջինիայի համալսարանի հոգեբանության պրոֆեսոր, ազգությամբ թուրք (կիպրոսցի) Վամիկ Վոլկանի՝ ազգամիջյան ատելությունը հոգեբանական թերապիայի միջոցով բուժելու տեսությանը նվիրված հոդվածում գրում է, որ թուրք հոգեբանը հակադրվում է Զիգմունդ Ֆրեյդի տեսակետին, որը վերջինս արտահայտել է Ալբերտ Էյնշտեյնից

1932 թ. ստացած նամակի պատասխանում: Նկատի ունենալով ատոմային զենքի ստեղծման իրական հեռանկարը՝ մեծ ֆիզիկոսը և մարդասերը հարցրել է Ֆրեյդին՝ հնարավո՞ր է մարդու հոգեբանական զգացումը կառավարել այնպես, որ վերանա ատելության և կործանելու պսիխոզը: Եվ Ֆրեյդը պատասխանել է՝ «ամենևին», քանզի նրա կարծիքով մարդը սպանում է ներքին ագրեսիվ բնազդով, որը երբեք չի անհետանում: Մարդկային բնության նկատմամբ իր հոռետեսական տեսակետի պատճառով, գրում է Ռ. Քալինը, Ֆրեյդը բացառում էր անհատների նկատմամբ կիրառվող հոգեբանական թերապիայի փոխադրումը միջազգային և էթնիկական հարաբերությունների բնագավառը և գրում էր Էյնշտեյնին, որ խաղաղության պահպանումը, պատերազմների և էթնիկական բռնությունների կանխումը քաղաքագետների, դիվանագետների և Ազգերի Լիգայի գործն է:

Ահա, հակադրվելով այս տեսակետին՝ Վամիկ Վոլկանը գտնում է, որ ողբերգություն ապրած ազգերը, ինչպես և անհատները կարող են ձերբազատվել էթնիկական ատելությունից, եթե ավարտեն սգո գործընթացը: Իսկ դա պահանջում է, որ հարևանները, մասնավորապես նա, ով վնաս է պատճառել մյուսին, իմանան, թե ինչ է տեղի ունեցել և զղջան դրա համար: Զղջման վկայությունը, նրա կարծիքով, կարող է լինել հուշարձանների կառուցումը, որոնք ծառայում են իբրև ազգային վշտի անյունասափոր, ինչպես Վիետնամական պատերազմի հուշարձանը Վաշինգտոնում: Եվ Վոլկանը գտնում է, որ հայերը, օրինակ, երբեք չեն կարողացել ավարտել իրենց սուգը այն բանի առիթով, որը իրենք համարում են 1915 թ. ցեղասպանություն, որովհետև թուրքիան երբեք չի ընդունել, թե ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել: Դա էլ, ըստ Վոլկանի, սնում է հայերի «դաժանությունը»՝ աղբյուրացիների հետ նրանց ներկա կոնֆլիկտում, որոնք էթնիկապես թուրքեր են: Մեկ այլ թուրք հեղինակ Այհան Յալչընը իր «Թուրք-հայկական հարցի էությունը փաստաթղթերի լույսի տակ» գրքում (լույս է տեսել Ստամբուլում 1975 թ.) գտնում է, որ թուրք ժողովրդի պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի ողբերգության առջև բարոյական է:՝

Եվ այսպես, հայ-թուրք խնդիրը կարելի է փակել հուշարձան կառուցելով կամ բարոյական պատասխանատվությամբ, և ոչ մի խոսք հայերի՝ պատմական հայրենի-

¹ «The Atlantic», August 1993, pg. 32.

²² Ժամանակակից թուրք հեղինակները հայերի և Հայկական հարցի մասին (պաշտոնական օգտագործման համար), Երևան, 1977, էջ 20:

քի, այնտեղից բռնությամբ վտարված լինելու և այնտեղ վերադառնալու իրավունքի մասին:

Ոչ միայն ցեղասպանության, այլև զավթողական պատերազմից տուժած ժողովուրդների փոխհատուցում տալու խնդիրը հույժ կարևոր է և արդիական, քանզի կան ոչ վաղ անցյալում իրենց հայրենի օջախները և ունեցվածքը ստիպողաբար՝ մահվան սպառնալիքի ներքո լքած մարդկային գանգվածներ, որոնք սպասում են իրենց հարցի արդարացի լուծմանը: Օրինակ, 200 հազար կիպրոսցի հույներ դարձել են փախստականներ իրենց սեփական երկրում 1974 թ. օգոստոսից ի վեր, երբ Թուրքիան ներխուժեց Կիպրոս և բռնազավթեց կղզու տարածքի 40%-ը, ընդ որում կղզու այն մասը, որը տալիս էր եկամտի ավելի քան երկու երրորդը: Բնականաբար, փոխհատուցում նշանակում է, որ Թուրքական զավթիչները հետանան Կիպրոսից և փախստական հույները հնարավորություն ստանան վերադառնալու իրենց օջախները և նորից տիրանան իրենց շարժական ու անշարժ գույքին:

Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը շատ ավելի հեշտությամբ կլուծվեր, եթե բռնագաղթի ենթարկված պետությունը ընդուներ իր հանցանքը ու դրա համար պատժելիությունը և կամոյին ետ ընդուներ տարագրվածներին: Խնդիրը դարձյալ ոչ հիվանդագին ձևով կարող է լուծվել, եթե բռնագաղթի ենթարկված պետության մեջ տեղի ունենան բռնագաղթի ենթարկվածների հայրենադարձությանը նպաստող ներքին փոփոխություններ՝ իշխանության գլուխ անցնեն նոր ուժեր կամ հին վարչակարգը փոխվի նորով: Սակայն բռնագաղթի առկայությունն ինքնին հուշում է, որ հայրենիք վերադառնալու գաղափարի իրացումը կապված է գրեթե անխուսափելի և երբեմն անհաղթահարելի թվացող բարդությունների հետ, պահանջում է պետությունների համատեղ գործողություններ՝ բռնագաղթի ենթարկված պետությանը հարկադրելու ետ ընդունել տարագրվածներին ու փախստականներին անվտանգության և փոխհատուցման իրական երաշխիքներով: Այդ համատեղ գործողությունները կարող են ընկալվել իբրև ճնշամիջոցներ (ռեպրեսալիաներ): Ուստի նման իրադրություններում կարևորություն է ստանում պետությունների համագործակցությունը միջազգային իրավունքի համապատասխան նորմերի ու սկզբունքների իմպերատիվությունը հաստատելու գործում:

Ժամանակակից միջազգային իրավունքը ճանաչում է մի շարք հիմնական սկզբունքներ, որոնք իմպերատիվ (պարտադիր) են պետությունների համար: Դրանք հանրընդհանուր ճանաչում են գտել, կազմում են միջազգային իրավունքի միջուկը և վճռող նշանակություն ունեն պետություն-

ների միջև ծագող տարաձայնությունները հարթելիս: Մասնավորապես այդ կարգի սկզբունքների թվին է դասվում մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների հարգման սկզբունքը, որն, ինչպես տեսանք, անմիջականորեն աղերսվում է բռնությանը հայրենագրկվածների՝ իրենց հայրենի օջախները վերադառնալու իրավունքի հետ: Առայժմ չկա որևէ փաստաթուղթ, որը սպառնի կերպով շարադրեր միջազգային իրավունքի գլխավոր կամ հիմնարար սկզբունքները: Բայց դրանց մի մասը շարադրված է ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ և մի շարք այլ փաստաթղթերում: 1970 թ.-ի հունվարի 24-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան ընդունեց «Հռչակագիր միջազգային իրավունքի սկզբունքների մասին, որոնք վերաբերում են պետությունների միջև բարեկամական հարաբերությունների և համագործակցությանը՝ համապատասխան ՄԱԿ-ի կանոնադրության»: Այս փաստաթուղթը պարունակում է յոթ սկզբունքներ, այդ թվում՝ այն սկզբունքը, որը պետություններին պարտավորեցնում է համագործակցել միմյանց հետ ՄԱԿ-ի կանոնադրության համապատասխան, ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման, պետությունների կողմից ՄԱԿ-ի կանոնադրության համաձայն ստանձնած պարտավորությունները բարեխղճորեն կատարելու գործում:

Այստեղ մենք թվարկեցինք յոթ խնդիրներից միայն երեքը, որոնք կարող են մեկնաբանվել որպես բռնագաղթված ժողովրդի իր հայրենիքը վերադառնալու իրավունքը հաստատելուն օգնող հիմնադրույթներ: Այնուամենայնիվ, հռչակագրի մեջ բացակայում է մարդու իրավունքները հարգելու հիմնարար սկզբունքը, որի տեսակետից կարելի է անառարկելիորեն հաստատել բռնագաղթի ենթարկվածների հայրենիք վերադառնալու իրավունքը, թեև այդ սկզբունքը միջազգային իրավունքի գիտակները, որպես կանոն, դիտարկում են շատ ավելի ընդհանուր առումով՝ մարդու իրավունքների ապահովման ասպարեզում բոնի հայրենագրկումն իբրև մարդու իրավունքների ամենակոպիտ խախտում դիտելու և հայրենագրկվածների՝ իրենց հայրենի օջախները վերադառնալու իրավունքը միջազգային-իրավական իմպերատիվ նորմ ճանաչելու իմաստով: Մենք տեսանք, որ Հելսինկիի եզրափակիչ ակտը, որտեղ թվարկվող 10 սկզբունքների թվում հիշատակվում է նաև մարդու իրավունքները և հիմնական ազատությունները հարգելու մասին, նույնպես չի լրացնում այդ բացը:

¹ Организация Объединенных Наций. Сборник документов. Москва, 1981, стр. 459-469.

Մինչդեռ խնդիրն ավելի քան կարևոր է, քանզի, ինչպես շեշտում են միջազգային իրավունքի յոթնատորյա դասընթացի հեղինակները, կամ մի շարք միջազգային-իրավական պայմանագրային և սովորական նորմեր, որոնք ուղղակիորեն և անուղղակիորեն վերաբերում են բնակչությանը, մասնավորապես, քաղաքացիության, հանցագործների հանձնելու, մարդու իրավունքների, օտարերկրացիների նեժիմի հարցում: Պետություններին պարտավորեցնելով իրենց փոխհարաբերություններում գործելու որոշակի ձևով, միջազգային իրավունքն առաջադրում է պետության պարտավորությունը «ձեռնարկել այս կամ այն գործողությունները նաև իր ներքին կյանքի ոլորտում, այդ թվում ընդունել իրավական ակտեր, որոնք վերաբերում են իր բնակչության իրավական և փաստական դրությանը»:

Այս միանգամայն ճիշտ եզրահանգման կողքին նույն հեղինակները՝ նախկին ԽՍՀՄ-ում մարդու իրավունքների խախտումներն իրավաբանորեն արդարացնելու ակնհայտ միտումով, պնդում են, թե իբր բնակչության և մարդու իրավական դրությունն այս կամ այն պետության ներսում որոշվում է բացառապես նրա սահմանադրությամբ և ներպետական օրենսդրությամբ, սակայն ոչ միջազգային իրավունքով, թե իբր խոսքը վերաբերում է մարդու իրավունքներին, որոնք բխում են պայմանագրերից, իսկ գործնականում այդպիսի պայմանագրերը իրավունք չեն ստեղծում, այլ պայմանավորվող պետությունների վրա սուկ պարտականությունն են դնում այդ իրավունքները կենսագործելու իրենց օրենսդրության միջոցով:՝ Նման սոփեստությունները, ըստ էության, ժխտելով մարդու իրավունքի նորմերի իմպերատիվ բնույթը, ստեղծում են սողանքներ այդ բնագավառում իրավախախտումների համար: Անկարելի է համաձայնել վերոհիշյալ դասընթացի հեղինակների մեկնաբանության հետ թեկուզև այն պատճառով, որ «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի» 30-րդ հոդվածում աներկբայորեն հաստատվում է, որ «Ոչինչ սույն հռչակագրում չի կարող մեկնաբանվել իբրև որևէ պետության, անձանց խմբի կամ առանձին անձանց իրավունքի ընձեռում՝ զբաղվելու որևէ գործողությամբ կամ կատարելու գործողություններ, որոնք ուղղված են սույն Հռչակագրում շարադրված իրավունքների և ազատությունների ոչնչացմանը»: Ի դեպ, դասընթացի հեղինակները իրենք քննադատում են այն արևմտյան տեսաբաններին, ովքեր ժխտում են միջազգային

իրավունքի նորմատիվ բնույթը և ընդգծում, որ «ներկայումս միջազգային իրավունքի նորմատիվությունը կնշանակեր ժխտել ակնբախ ճշմարտությունը»:

Միջազգային իրավունքի հարգման սկզբունքի բովանդակությունը հանգում է հետևյալ երեք պահանջների՝ բոլոր պետությունները պարտավոր են.

ա) հարգել իրենց տարածքում եղած բոլոր անձանց հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները,

բ) թույլ չտալ խտրականություն սեռի, լեզվի և կրոնի հատկանիշների հիման վրա,

գ) նպաստել մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների համընդհանուր հարգմանը և համագործակցել միմյանց հետ այդ նպատակին հասնելու գործում:

Այս պահանջները բնակչություն իրավունքների հետ ուղղակի կապ չունեն: Սակայն եթե միջազգային իրավունքը բնակչության դրությունը չի կարգավորվում ուղղակիորեն, ապա կարող է ներազդել դրա կարգավորման վրա միջնորդված ձևով: Այդ իմաստով, մարդու իրավունքներին և հիմնական ազատություններին վերաբերող միջազգային-իրավական նորմերը ամենահամապատասխան են բնակչության կամ նրա առանձին հատվածների հարցերը կարգավորելու համար: Հետևաբար, մեր թվարկած պահանջներին երրորդը կարող է մեկնաբանվել իբրև պետությունների պարտավորությունը՝ համագործակցելու տեղահանված և բռնազաղթված զանգվածների իրավունքների վերականգման գործում: Իսկ ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների կողմից իրենց պարտավորությունները բարեխղճորեն և կատարել պայման է, «որպեսզի նրանց բոլորի համար համատեղ ապահովվեն իրավունքները և առավելությունները, որոնք բխում են կազմակերպության անդամների կազմին պատկանելուց»:

Հազիվ թե հարկ կա ապացուցելու, որ բարեխղճությունը կամավոր կերպով դրսևորվող և բարոյական երևույթ է և, այդ պատճառով բավարար չէ ապահովելու պետությունների պատասխանատվությունը միջազգային-իրավական նորմերի հարգման խնդրում: Բավական է ճշել, որ պետությունների միջազգային-իրավական պատասխանատվության գլխավոր հիմքը միջազգային իրավունքի խախտումներն են,

¹ Курс международного права. Том 1, Москва, 1990, стр. 24.

² Международное право под редакцией Г.И. Тункина, стр. 126, и Курс международного права, Том 2, Москва, 1990, стр. 159-160.

³ Конференция ООН в Сан-Франциско (25.04-26.05 1945). Сб. док., Москва, 1980, стр. 586.

¹ Курс международного права. Том 3, Москва, 1990, стр. 62.

² Курс международного права. Том 2, Москва, 1990, стр. 158.

³ Международная защита прав и свобод человека. стр. 20.

որպեսզի պարզ դառնա այդ սկզբունքի արտակարգ կարևորությունը:

Ժամանակակից միջազգային իրավունքը տարբերակում է պետությունների կողմից կատարվող միջազգային իրավախախտումների երկու տեսակ՝ միջազգային հանցագործություններ և զանցանքներ: Երկու դեպքում էլ առաջ է գալիս միջազգային-իրավական պատասխանատվության 2 տեսակ՝ քաղաքական (ոչ նյութական) և նյութական: Հստակ դրանք հանդես են գալիս միաժամանակ, ինչպես բռնագաղթի և ցեղասպանության պարագայում:

Միջազգային իրավախախտումները հաճախ կատարվում են գործադիր մարմինների կողմից՝ կառավարությունից մինչև իշխանության ստորադաս, տեղական մարմինները: Գլխավորապես նրանց վրա է ընկնում միջազգային հանցագործությունների մեղքը, որպիսիք են գաղութատիրությունը, ապարտեիդը, ցեղասպանությունը և այլն:

Իշխանության ստորադաս մարմինները կարող են մեղսակից դառնալ միջազգային ոճրի, կատարելով բարձրագույն իշխանության հրամանները, չմոռանալով նաև սեփական նախաձեռնության մասին: Հաճախ դրա համար լայն ասպարեզ են թողնում հենց կենտրոնից եկած հրամանները: Այսպես, Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալատի՝ 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ին Հայկաի կուսակալությանը հղած ծածկագիր հրամանում մասնավորապես ասված էր.

«Հայերու համար Թուրքիո հողին մեջ ապրելու, աշխատելու պես իրավունքներ ամբողջովին չընշված են. և այս մասին կառավարությունը, բովանդակ պատասխանատվությունը ստանձնելով, հրամայած է նույնիսկ օրորոցի մանուկները չթողուլ: Քանի մը նահանգներու մեջ այս հրամանին գործադրության արդյունքները տեսնված են: Այսպես ըլլալով հանդերձ, մեզի անհայտ պատճառներով. կարգ մը մարդոց մասին բացառիկ գործողություններ կըլլան և այդ մարդիկը ուղղակի տարագրության վայրերը չուղարկելով Հայեպ կը թողնվին, որով կառավարությունը երկրորդ դժվարության մը կը մատնվի: Առանց անոնց պատճառաբանությունները ընդունելու, կին թե մանուկ, ինչ որ ալ ըլլան, նույնիսկ շարժելու անկարող եղողները հանեցեք հոնկե և տեղի մի՛ տաք, որ զանոնք պաշտպանե ժողովուրդը, որ տգիտությանը բերմունքով նյութական շահերը իր հայրենասիրական զգացմունքներեն բարձր կը դասե և չի կրնար կառավարության այս մասին հետապնդած մեծ քաղաքականությունը գնահատել: Որովհետև ուրիշ տեղեր ա-

նուղղակի կերպով կատարվող բնաջնջման գործողությունները, — խստություն, արագություն (տարագրության ընթացքին), ճամբու նեղություններ, թշվառություն, — հող ուղղակի կերպով կրնան ապահովվի, հետևաբար՝ առանց ժամանակ կորցնելու, ոգի ի բոին աշխատեցեք...»¹

Հրամանի բովանդակությունից իսկույն պարզվում է, որ մենք գործ ունենք միջազգային հանցագործության հետ, որը միջազգային իրավունքը առանձնացնում է իբրև առավել վտանգավոր իրավախախտում, եթե նույնիսկ լայն կատարվել է ելնելով երկրի ներքին օրենսդրությունից:

Արթուր Բեյլերյանի ֆրանսիական արխիվներից հավաքած փաստաթղթերի ժողովածուում, որը հրատարակել է Սթրոնգի համալսարանը, կան ականատեսների բազմաթիվ վկայություններ, որոնք վկայում են, որ հայերի ցեղասպանությանը մասնակցել են թուրք և քուրդ խումբանը, մահմեդական հոգևորականությունը:

Եթե իրավախախտումը կատարել են պետության մարմինները կամ պաշտոնական անձինք, ապա պետությունը պատասխանատու է նրանց արարքների համար, և, հետևաբար, միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դրանք դիտվում են իբրև պետության արարքներ և պետություն պատասխանատվության հարցը վիճահարույց լինել չի կարող: Պրոֆեսոր Ա.Ա. Եսայանը իր «Միջազգային իրավունք» դասագրքում հաստատում է, որ, ըստ միջազգային իրավունքի գործող սկզբունքի, միջազգային հանցագործության և դեյիկտի (իրավախախտման) դեպքում պետությունը պատասխանատու է իր բոլոր օրենսդրական, գործադիր և դատական կենտրոնական ու տեղական մարմինների գործողությունների, միջազգային իրավունքին հակասող օրենքներ ընդունելու, իր բոլոր գործադիր մարմինների միջազգային անիրավագոր գործողությունների համար:

Ա.Ա. Եսայանն ընդգծում է նաև, որ «Ներքին ազգային օրենսդրության ուժով պետությունը իրավագոր չէ հրաժարվելու իր միջազգային պարտավորություններից, ավելին, եթե առկա է կոլիզիա ներքին օրենքի և միջազգային իրա-

¹ Ա.Ա.Ստոյան, «Մեծ ոճիր», Բուստոն, 1921, էջ 35-36:

² Г.И.Тункин, «Вопросы истории международного права», Москва, 1962, стр. 476-477.

³ Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Armeniens dans les Archives francaises. (1914-1918). Paris, 1983, pg. 129.

⁴ Ա.Ա. Եսայան, «Միջազգային իրավունք: Ընդհանուր մաս»: 2-րդ հ., Երևան, 1983, էջ 302:

¹Международное право, под редакцией Г.И. Тункина, стр. 217.

վունքի միջև, պետք է նախապատվությունը տրվի միջազգային իրավունքին¹։

Այսպիսով, ոչ մի պետություն չի կարող խուսափել միջազգային հանցագործության համար մեղադրանքից և պատասխանատվությունից՝ գրանցելով այն առանձին պետական մարմինների ու գործիչների հաշվին, վկայակոչելով իր ներքին օրենսդրությունը։ Մեզ ամենևին չի համոզում Գ.Ի. Տունկինի խմբագրությամբ հրատարակված «Միջազգային իրավունքի» դասագրքի (1982 թ.՝ ուսերեն, 1986 թ.՝ անգլերեն) այն տեսակետը, թե միջազգային իրավունքը սուսկ օժանդակ միջոց է մարդու իրավունքների պաշտպանության համար և «մարդու իրավունքների ապահովումը մնում է և կշարունակի մնալ հիմնականում պետությունների ներքին գործը»²։ Նման մոտեցումից հետևում է, որ եթե որևէ կառավարություն կարող է խուսափել միջազգային պատասխանատվությունից սեփական իրավախախտումների համար, ապա առավել ևս կարող է իրեն պատասխանատու չզգալ նախորդ կառավարությունների ու վարչակարգերի արարքների համար։ Արդարությունը պահանջում է ընդունել, որ անցյալում իր պետության իշխանությունների կատարած միջազգային հանցագործությունները և իրավախախտումները չճանաչող կառավարությունները ակամայից դառնում են դրանց մեղսակից։ Այս տեսակետից միանգամայն իրավացի էր Եվրապայումսեռնի պատգամավոր, ֆրանսիացի համայնական արհեստագործ Ռենե Էմիլ Փիքեն, որը հայկական բանաձևի քննարկման ժամանակ Եվրապայումսեռնում 1987 թ. ուղղակի նշեց, որ եթե Թուրքիայի կառավարությունը «պատասխանատու չէ 1915 թ. ցեղասպանության համար, ապա պատասխանատու է յրա գոյությունն ընդունելու կամ մերժելու խնդրի համար»։

Մեզ արդեն ծանոթ ժամ Բաբտիստ Դյուրոզելը Ա. Բեյլերյանի հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուի առաջաբանում հարցնում է, թե որն է հայերի ցեղասպանության հարցում թուրք ժողովրդի պատասխանատվությունը և անհատների, մասնավորապես, «Իրություն և առաջադիմություն» կոմիտեի պարագլուխների պատասխանատվությունը, որոնք «ազգային կիրքը» հասցրին մինչև «վերջնական լուծումը»՝ «միաժամանակ և նողկալի, և միամիտ հավատով, թե դա թույլ կտա ստեղծելու մաքրագործված, իրեն թուլացնող «տար մարմինների» մահվամբ ազատագրված ժողո-

վորդ»։ Այնուհետև Դյուրոզելը շարունակում է. «Ես ասում եմ միամիտ, քանզի երբեք չի տեսնվել կատարելապես իրագործված ցեղասպանություն, քանզի փաստ է, որ կան ԽՍՀՄ-ի հայերը, Սփյուռքի հայերը, կա սերունդների չմարող ատելությունը, որը կարող է տասնամյակներ, նույնիսկ դարեր հետո նետվել կատաղի ուսանչի մեջ»։

Միջազգային իրավունքը պետությանը չի ազատում պատասխանատվությունից, եթե միջազգային հանցագործության համար մեղավորները պաշտոնատար անձինք են, որոնցից կազմված են պետության մարմինները։ Պետությունն իր առանձնահատկությունների պատճառով կարող է գործողություններ կատարել կամ ցուցաբերել անգործունեություն հենց պաշտոնատար կամ իշխանությամբ օժտված անհատների միջոցով։ Ընդ որում, միջազգային-իրավական պատասխանատվության հարցը ծագելիս, ոչ մի էական նշանակություն չունի իրավախախտումը կատարած մարմնի տեղը տվյալ պետության համակարգում։ Պատասխանատվության հիմքերի հիմքը միջազգային իրավունքի գերակայությունն է պետությունների ներքին օրենսդրության նկատմամբ։ Եվ դա միանգամայն որոշակիորեն հաստատված է ՄԱԿ-ի կանոնադրությամբ, որը ժամանակակից միջազգային իրավունքի առավել կարևոր աղբյուրներից է։

Ըստ ՄԱԿ-ի կանոնադրության, որը ամփոփում է միջազգային իրավունքի հիմնարար նորմեր ու սկզբունքներ, «ՄԱԿ-ի յուրաքանչյուր անդամ-պետություն պարտավոր է իր հարաբերություններում ուրիշ պետությունների հետ (ինչպես կազմակերպության անդամ, այնպես էլ ոչ անդամ) պահպանել ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ մարմնավորված սկզբունքները և նույն բանը պահանջել իր կոնտրապենտներից։ Դրան հարկ է ավելացնել, որ կանոնադրությունն ուղղակի նախատեսում է պետությունների կանոնադրությամբ նախատեսված պարտավորությունների առաջընթացը նրանց բոլոր այլ պարտավորությունների հանդեպ»։

«Պետությունների կանոնադրությամբ», ինչպիսին է ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը, (և ոչ թե առանձին պետությունների «կանոնադրություններով») նախատեսված պարտավորությունների առաջնայնությունից էլ բխում է պետությունների պատասխանատվությունը իրենց գործողությունների կամ անգործունեության համար։

¹ Ա.Ա. Շախան, նշվ. աշխ., էջ 302-303։

² «Международное право», под ред. Г. И. Тункина, стр. 347.

³ «Ազգային մշակույթ», Բելրուս, 20 սեպտեմբերի 1987։

¹ Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives françaises. (1914-1918), pg. VII-VIII (preface).

² ООН и актуальные международные проблемы, стр. 15.

Տալով միջազգային-իրավական պատասխանատվության ընդհանուր բնութագիրը՝ «Միջազգային իրավունքի դասընթաց» յոթնատոյակի հեղինակները գրում են. «Պատասխանատվության պրոբլեմը միջազգային իրավունքում անմիջականորեն կապված է միջազգային իրավունքի գործառնության հետ, միջազգային խաղաղության և իրավական կարգուկանոնի ամրապնդման հետ»: Միջազգային-իրավական պատասխանատվությունը անհրաժեշտ միջոց է ապահովելու միջազգային իրավունքի նորմերի պահպանումը և վերականգնելու խախտված միջազգային հարաբերությունները:

ՄԱԿ-ի միջազգային իրավունքի հանձնաժողովը, որը զբաղվում է միջազգային իրավունքի օրենքների համակարգման (կոդիֆիկացիա) գործով, և դեռևս 1956թ. սկսել է պետությունների պատասխանատվության նորմերի համակարգման աշխատանքները, իր համապատասխան նախագծերում անդրադառնում է միջազգային իրավունքի նորմերի իմպերատիվ բնույթի հարցին, հատկապես, երբ դա վերաբերում է միջազգային խաղաղությանն ու անվտանգությանը, ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքին, անձի պաշտպանությանը: Հատկապես վտանգավոր միջազգային-հակահրավական արարքներ են ճանաչված ագրեսիան, գաղութատիրությունը, ցեղասպանությունը, ապարտեիդը, որոնց համար պահանջվում է պատասխանատվության խստագույն ուժիմ: Իսկ միջազգային-իրավական պատասխանատվությունը նշանակում է պատժամիջոցների կիրառում միջազգային իրավախախտման համար: Ընդ որում, պատժամիջոցները ընդգրկում են ինչպես փոխհատուցման, այնպես էլ պատժի տարրեր: «Պետությունների պրակտիկայի, բազմակողմ կոնվենցիաների, Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի փաստաթղթերի, ինչպես նաև դոկտրինայի հետևությունների վերլուծությունը վկայում է, որ ագրեսիան, ուժով գաղութային տիրապետության պահպանումը, ինչպես նաև ցեղասպանությունը, ապարտեիդը և պետությունների մի քանի այլ հատկապես վտանգավոր և ծանր արարքները բերում են պատասխանատվության, հատկապես՝ խիստ ուժիմի կիրառման»:

Իրավաբանական պատասխանատվությունը միջազգային հանցագործության կամ իրավախախտման համար կարող է արտահայտվել տուժած կողմի իրավունքների վերականգման, փոխհատուցման կամ իրավազանցին պատ-

ժելու ձևով: Միջազգային-իրավական պատասխանատվության մինչև իսկ պատժիչ գործառնությունը չի հակասում պետությունների ինքնիշխանության (սուվերենիտետի) հարգման սկզբունքին: Երկար ժամանակ միջազգային-իրավական պատասխանատվության հարցը քննարկվել է սոսկ պետությունների հարաբերություններում տեղի ունեցած իրավախախտումների կապակցությամբ:

Մինչդեռ դրանք կարող են և հաճախ տեղի են ունենում պետականություն չունեցող ժողովուրդների նկատմամբ և պետության ներսում: Օրինակ, պատմությունն անհերքելիորեն ապացուցել է, որ ցեղասպանությունը և ապարտեիդը հաճախ դրսևորվում են ներպետական քաղաքականության ձևով (հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, ապարտեիդը աֆրիկացիների նկատմամբ Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետությունում): Միջազգային իրավունքի զարգացմանը համընթաց միջազգային-իրավական պատասխանատվության ինստիտուտը սկսեցին տարածել ոչ միայն ինքնիշխան պետությունների, այլև միջազգային իրավունքի մյուս սուբյեկտների վրա: Ընդ որում, ինչպես նշված է Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի մշակած պատասխանատվության մասին հողվածների նախագծի 4-րդ հոդվածում. «Պետության արարքը կարող է որակվել իբրև միջազգային - հակահրավական սոսկ միջազգային իրավունքի հիման վրա: Այդպիսի որոշման վրա չի կարող ազդել և ճանաչվել օրինաչափ այդ նույն արարքի որակումը ըստ ներպետական իրավունքի»: Այստեղ, ինչպես և քրեական իրավունքում, գոյություն ունի հանցակազմ, որի տակ հասկացվում է որոշակի իրավախախտման հանցանշանների ամբողջությունը:

Իբրև հանցակազմի բացակայության հիմք չի կարող ընդունվել այն իրողությունը, որ պետությունը տվյալ դեպքում կաշկանդված չի եղել միջազգային պարտավորությանը, որը թելադրում էր գործել այլ կերպ, եթե խոսքը վերաբերում է միջազգային հանցագործություններին: «Պարտավորությունները, որոնց խախտումը կազմում են միջազգային հանցագործությունները, ունեն իմպերատիվ բնույթ և բխում են միջազգային իրավունքի հիմնական սկզբունքներից»: Այնուհետև, պարզաբանելով այս արտակարգ կարևոր դրույթը, «Միջազգային իրավունքի դասընթացի» հեղինակները միանգամայն որոշակիորեն շեշտում են. «Միջազգային իմպերատիվ պարտավորությունների դեմ ծանր ոտնձգությունների դեպքում հազիվ թե կարող են գոյություն

¹ Курс международного права. Том 3, стр. 189.

² Նույն տեղում, էջ 190:

³ Курс международного права. Том 3, стр. 195.

¹ Курс международного права. Том 3, стр. 205.

² Նույն տեղում:

ունենալ այդպիսի ոտնձգությունների համար պատասխանատվությունը բացառող ինչ-ինչ հանգամանքներ:

Մասնավորապես, այդպիսի իրավունքների խախտման հետևանքով միջազգային հանցագործությունները կանխամտածված արարքներ են, որոնք բացառում են մեղքի բացակայությունը վկայող հանգամանքների (դիպված, անհաղթահարելի ուժ, աղետ) վկայակոչումը: Միջազգային հանցագործություններ կատարելու դեպքում պետության պատասխանատվությունը բացառելու հանգամանքների բացակայությունը հաստատվում է ինչպես միջազգային պրակտիկայի դրույթներով, այնպես էլ դոկտրինայական հետևություններով:

Այստեղից հետևում է, որ միջազգային հանցագործություն, օրինակ՝ ցեղասպանություն կատարած պետության նկատմամբ միջազգային պատժամիջոցների կիրառումը պարտադիր է (առանց զինված ճնշամիջոցների և իրավունքի ոլորտի սահմաններում) և չի կարելի խուսափել դրանից, վկայակոչելով ինքնապաշտպանությունը, անհաղթահարելի ու չնախատեսված դեպքը, աղետը, անհրաժեշտության վիճակը, այսինքն այն հանգամանքները, որոնց անկայության դեպքում միջազգային իրավունքը ճանաչում է իրավախախտման հանցակազմի բացակայությունը:

Ցեղասպանության և դրա հետևանքների դեպքում միանգամայն անբավարար է հանցագործ պետության բարոյա-քաղաքական պատասխանատվությունը, ինչպես նաև ոչ նյութական պատասխանատվությունը: Այստեղ ընդունելի է միջազգային իրավունքի այն մասնագետների կարծիքը, ովքեր տալիս են լայն մեկնաբանություն իրավախախտ պետության դեմ միջազգային պատժամիջոցների կիրառմանը՝ ներառելով նախկին իրավիճակի վերականգնումը (status quo ante), այսինքն՝ ռեստորացիան և ռեստիտուցիան, ինչպես նաև պատասխանատվության այլ ձևերը՝ սատիսֆակցիան (բավարարումը) և հատկապես՝ ռեպարացիան (փոխհատուցումը):

Որպեսզի իրավախախտին ստիպեն իրապես կրել պատասխանատվությունը, միջազգային իրավունքը թույլատրում է կիրառել նրա նկատմամբ հարկադրական միջոցներ՝ ռետորսիաներ (օրինաչափ հարկադրական միջոցներ՝ առանց զինված ուժի գործադրման և հասցված վնասի ոչ համանման, բայց համամասնային հատուցում), ճնշամիջոցներ (դարձյալ առանց զինված ուժի կիրառման), դիվանագիտական հարաբերությունների խզում, միջազգային կազմակերպություններում արտոնություններից և անդամության իրա-

վունքից զրկում, տնտեսական պատժամիջոցներ (առևտրական էմբարգո) և այլն: Ավելին, «Միջազգային հանցագործություն կատարած պետության պատասխանատվության հատուկ ձև կարող է հանդիսանալ նրա տարածքի մի մասի հանձնումը տուժած սուբյեկտներին՝ նրանց անվտանգության երաշխավորման նպատակով... Դա կարող է ծառայել իբրև վնասի փոխհատուցում, որը չի կարող փոխհատուցվել ուրիշ եղանակներով»:

Ցեղասպանության և դրա հետևանքով կատարված բռնագաղթի դեպքում դա կլինի փոխհատուցման ամենաէական և լավագույն միջոցը, որը տարագրվածներին թույլ կտա իրականացնելու հայրենիք վերադառնալու գաղափարը:

¹ Курс международного права. Том 3, стр 225-226:

¹ Курс международного права. Том 3, стр. 241.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Յուրի Հովսեփյան – Հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում (1918 - 1990 թթ.) 5

Սամվել Կարապետյան – Հայկական հուշարձանների եղեռնը Ադրբեջանում..... 30

Հովիկ Գրիգորյան – Ահաբեկչությունը որպես ազգային - ազատագրական պայքարի ձև (19-րդ դարի վերջ - 20-րդ դարի սկիզբ)..... 39

Հակոբ Վ. Հակոբյան – Սփյուռքահայության հայրենիք վերադառնալու գաղափարի միջազգային - իրավական մարմնավորումը..... 73

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՊԱՏՄԱՌՆԵՐ ԵՎ ԴԱՍԵՐ

Մաս 2

Հրատարակչության խմբագիր՝	Լ. Գ. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր՝	Հ. Հ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
Վերստուգող սրբագրիչ՝	Ս. Վ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Ստորագրված է տպագրության 1995 թ.:

Չափեր՝ 84x108 1/32: Թուղթ տպ. №01: Տպագրության
եղանակը՝ օֆսեթ: Հրատարակչական 5,1 մամուլ:
Տպագրական 3,125 մամուլ=5,25 պայմանական մամուլի:
Տպաքաշակ՝ 500: Պատվեր՝ 120

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,
Երևան, Այ. Մանուկյան փ., 1

Ըարվածքը «Սիեստա» Լ.ՊԸ:

Երևանի համալսարանի «Թոտապրինտ» արտադրամաս,
Երևան, Այ. Մանուկյան փ., 1